

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českých dějin

Diplomová práce

Studijní obor Historie

Bc. Jakub Diviš

**Život pod Goetheho dubem. Koncentrační tábor
Buchenwald v letech 1937 - 1945**

Life under the Goethe's Oak. The Concentration Camp Buchenwald
in 1937 - 1945

Praha 2014

Vedoucí práce: PhDr. Jan Randák, Ph.D

Poděkování

Rád bych několika řádky poděkoval těm, bez nichž by se této práci nikdy nedostalo takové podoby, jakou má. V první řadě velmi děkuji vedoucímu své diplomové práce PhDr. Janu Randákovi, Ph.D. Svým vstřícným přístupem a věcnými připomínkami mi napomáhal v psaní textu, jehož výsledek v mnohém obohatil. Jsem vděčný také kolegyním a kolegům za jejich postřehy a poznámky při seminářích pana doktora Randáka. Moje díky patří též pracovníkům jednotlivých archivů a členům mé rodiny. Na závěr bych zvláště chtěl poděkovat své přítelkyni Haně Šimanové, jež mi je oporou nejen po celou dobu studia, ale i v osobním životě.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracoval samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, dne 30. července 2014

.....

Jméno a příjmení

Klíčová slova:

každodennost, hudba, pach, hygiena, koncentrační tábory, práce, Buchenwald, nacismus, nacistická perzekuce, političtí vězni, druhá světová válka, vězení, jednotky SS

Key words:

everyday life, music, smell, hygiene, concentration camps, work, Buchenwald, Nazism, Nazi persecution, political prisoners, World War II, prison, SS units

Abstrakt

Tématem a zároveň i primárním cílem diplomové práce je vyobrazení každodennosti koncentračního tábora Buchenwald. Buchenwald byl místem, kde nacisté věznili kromě jiných i velký počet občanů Protektorátu Čechy a Morava.

Diplomová práce se bude primárně soustředit na tři oblasti výzkumu. V první řadě se jedná o problematiku „prostoru“, do níž bude začleněn stručný nástin vývoje koncentračních táborů v předválečném Německu, funkce administrativních, technických a vojenských budov táborové SS.

Další téma diplomové práce poukazuje na fyzickou práci vězňů, která byla denní náplní během jejich pobytu v koncentračním táboře. Cíl jejich práce měl vést k rychlému usmrcení s co možná nejnižšími náklady na jejich stravování. Zde ve prospěch či neprospěch vězně rozhodovaly ideologicko-politické, a později i hospodářské aspekty režimu. Pojetí práce se v systému nacistických koncentračních táborů v postupných letech znatelně měnilo, což zapříčiňovaly přípravy na válku a později samotný vývoj válečného konfliktu.

Třetím tématem jsou sociální vztahy a kulturní život vězňů, jež ukazují na lidskou adaptabilitu v těchto nelidských podmínkách. Ve snaze vylíčit denní společenské soužití v koncentračním táboře bude kladen důraz na formy a vlivy tlaku, kterému byli vězni vystaveni, a na něž museli průběžně v různých situacích reagovat.

Abstract

The theme and primary purpose of this thesis is illustration everyday life in the concentration camp Buchenwald. Buchenwald was a concentration camp where the Nazis imprisoned a large number of citizens of the Protectorate of Bohemia and Moravia.

The thesis will primarily consist of three categories. First of all it is the issue of „the space“, in which will be incorporated a brief outline of the development of concentration camps in Germany before the war, the function of administrative, technical and military buildings of SS units.

Another theme of the thesis points to the physical labor of prisoners, which was daily content during their stay in a concentration camp. The purpose of their work should lead to rapid death with the lowest cost of their meals. In favor of or against the prisoners decided ideological-political, and economic aspects of the later mode. The concept of work in the Nazi concentration camps in successive years significantly changed, which were causing the preparations for war and the later development of the war conflict itself. The third theme contents the social relations and cultural life of the prisoners, which refer to the human adaptability in these inhuman conditions. In an effort to describe social days coexistence in this concentration camp is put emphasis on the forms and effects of pressure to which were prisoners subjected and how they reacted.

OBSAH

1	ÚVOD	1
2	ZŘIZOVÁNÍ KONCENTRAČNÍCH TÁBORŮ V MEZIVÁLEČNÉM NĚMECKU	5
3	TOPOGRAFIE KZ BUCHENWALD	10
3.1	POD GOETHEHO DUBEM	10
3.2	PLÁNOVÁNÍ NOVÉHO KONCENTRAČNÍHO TÁBORA	14
3.3	PRVNÍ VĚZNI Z ETTERSBERGSKÉ HORY	16
3.4	NÁSTROJ TERORU	17
3.4.1	<i>Obvod SS</i>	18
3.4.2	<i>Zbrojní k závod Gustloff Werke II</i>	23
3.4.3	<i>Tábor ochranné vazby (Schutzhaftlager)</i>	23
4	HYGIENICKÉ POMĚRY V KONCENTRAČNÍM TÁBOŘE	31
4.1	PACHY, TĚLESNÁ OČISTA A VĚZEŇSKÉ OŠACENÍ	31
4.2	STRAVOVÁNÍ	38
4.3	LÉKAŘSKÉ ZAOPATŘENÍ A NEMOCI	41
4.4	NOC A SPÁNEK	43
5	PRÁCE	52
6	KULTURNÍ ŽIVOT VĚZŇŮ	75
6.1	BUCHENWALDSKÁ KNIHOVNA A TISKOVINY	75
6.2	„K. L. BUCHENWALD, POST WEIMAR“	78
6.3	VĚZEŇSKÁ HUDBA	79
6.4	VÁNOČNÍ ČAS V KONCENTRÁKU	84
7	ZÁVĚR	89
8	SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY:	92
8.1	ARCHIVY	92
8.2	TIŠTĚNÉ PRAMENY	92
8.3	NEPUBLIKOVANÉ PRÁCE	92
8.4	MEMOÁROVÁ LITERATURA	92
8.5	EDICE DOKUMENTŮ	93
8.6	ENCYKLOPEDICKÉ PŘÍRUČKY	94

8.7	SBORNÍKOVÉ A ČASOPISECKÉ STUDIE	94
8.8	BELETRIE A POEZIE	95
8.9	BIOGRAFICKÁ LITERATURA	95
8.10	LITERATURA.....	96
8.11	ELEKTRONICKÉ ZDROJE	98
9	SEZNAM OBRÁZKŮ:	99
10	SEZNAM ZKRATEK:.....	100
PŘÍLOHA 1. I		

1 Úvod

Téma a cíl práce

V následujících stránkách bych chtěl ozřejmit důvody, jež mě vedly ke zvolení tématu předkládané práce, a co nebo kdo je jejím předmětem. V rozhraní let 1939 až 1945 bylo v nacistickém koncentračním táboře Buchenwald, založeném na hoře Ettersberg nedaleko města Výmar, vězněno téměř 7800 protektorátních občanů, z nichž válku nepřežilo 773 lidí.¹ Jednu z prvních skupin, kterou nacisté vzápětí po vypuknutí druhé světové války v září 1939 z Protektorátu Čechy a Morava transportovali do koncentračních táborů, tvořili čeští intelektuálové, lidé politických a uměleckých profesí, novináři, legionáři a další. Tajnou německou policií organizovaná akce *Albrecht der Erste*² měla za cíl zadržením předních politicky i společensky činných osob demoralizovat českou společnost a ochromit jakoukoliv její snahu vystoupit v odporu vůči okupační mocnosti. Těchto 693³ tzv. rukojmích bylo nejprve posláno do koncentračního tábora Dachau v Bavorsku a odtud po několika dnech koncem září 1939 převezeno do koncentračního tábora v Durynsku. Většina mnou vybraných vězňů v této písemné práci jsou právě tito buchenwaldští vězni.

V nacistické policejní rétorice jim připadla označení „rukojmí“, „čestní vězni“, anebo jednoduše „protektorátníci“.⁴ Čeští vězni v KZ⁵ Buchenwald z těchto titulů požívali na vězeňské poměry vskutku jistá zvýhodnění. Až do roku 1941 nemuseli pracovat, kromě ranních a večerních sčítacích apelů neměli, až na úklid vězeňského baráku, žádné další povinnosti, alespoň zpočátku. Mohli si nechat narůst vousy, nebyli ostříhání, oblečení chodili ve svých šatech. Zůstali pohromadě na blocích č. 46 a č. 47, poštou jim přicházely balíčkové zásilky, častěji psali dopisy domů atd.⁶ A to vše navzdory názoru SS-Reichsführera Himmlera „...že u zatčených Čechů jde

¹ Harry STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 160.

² Během akce mělo být zadrženo asi 2000 Čechů a 800 Moravanů. (Oldřich SLÁDEK, *Zločinná role gestapa*, s. 89.

³ Miloslav MOULIS, *Perzekuce bez soudu*, in: Š. Helmichová (ed.), *Perzekuce bez soudu. Cesta k vyhlazení Čechů*, Praha 2006, s. 9

⁴ Tamtéž, s. 9

⁵ V německé názvosloví znamená označení KZ nebo taktéž KL (jejichž českým ekvivalentem je staženina KT) zkrácený výraz pro *Konzentrationslager* (koncentrační tábor). Pro srov. Hitlerova černá garda, s. 324. Eugen Kogon píše, že vedle zkratky KL se, pro své mnohem ostřejší znění při vyslovení, užívalo označení KZ. (Eugen KOGON, *SS-Staat: das System der deutschen Konzentrationslager*, s. 55.)

⁶ Pavel KOSATÍK, *Ferdinand Peroutka, pozdější život (1938–1978)*, s. 32; Jaroslava ČEČRDLOVÁ, *Petr Zenkl. Jeden z tvůrců československé demokracie*, s. 61.

většinou o lidi s absolutně protiněmeckým postojem, kteří by si vlastně zasloužili tvrdšího, tj. normálního zacházení.“⁷ Mnohým se však postupně vězeňské výsadní postavení měnilo⁸, když úředně přešli pod tzv. ochrannou vazbu. Tímto administrativním přepisem fakticky pozbývali postavení „prominentů“ a dostali se do světa obyčejného vězně koncentračního tábora, přičemž se na ně začaly vztahovat všechny povinnosti, což obnášelo i tělesné tresty.

Přese všechny tyto skutečnosti jsou svědectví těchto českých vězňů pro moji diplomovou práci přínosným a bohatým pramenem. Jejich pozice v táboře jim zaručovala dostatek prostoru a času pro pozorování a písemné zaznamenávání každodennosti KZ Buchenwald. To je i podnět k tomu, proč jsem si vybral právě tento koncentrační tábor. Cílem diplomové práce je každodennost KZ Buchenwald. Věnuji se kulturněhistorickým aspektům a jejich vlivu na utváření životních podmínek v táboře. Nezaměřuji se výhradně na zkoumání a popis alternativ smrti a teroru, byť se s ohledem na dané téma nedá této problematice vyhnout. Svoji pozornost věnuji kupříkladu hudbě, zápachu nebo vězeňské práci. Přesto jako člověk zkoumající projevy koncentračnické všednosti nemohu přehlížet utrpení a smrt, jež vše živé v táboře obklopovala, jelikož bych se jejím absentováním dopouštěl zkreslení podoby místa. V předkládané práci rovněž poukazuji na hygienické podmínky a jejich vliv na utváření sociálních vztahů mezi vězňenými.

Prameny a literatura

Protože tématem práce je podoba každodennosti v KZ Buchenwald, bylo nutné při jejím vypracování vycházet z přímých lidských zkušeností obyvatel daného zařízení. A i přes omezenost sdělitelné hodnoty textu, poskytují následné prameny důležitá fakta k odkrytí charakterů sociálního jednání v táboře. Prameny osobní povahy představují osobní zápisky Jaroslava Hájka, jenž spolu s dalšími spoluvězni pořizoval během doby svého věznění podrobné zápisky o dění v koncentračním táboře. Druhým, využívaným archivním zdrojem je pozůstalost bývalého vedoucího nakladatelství *Čin* a člena Ligy pro lidská práva⁹ Bohumila Přikryla, v jehož fondu jsou dostupná svědectví i dalších spoluvězňů v KZ Buchenwald. Posledním

⁷ Bořivoj ČELOVSKÝ (ed.), *So oder so: řešení české otázky podle německých dokumentů 1933-1945*, s. 227.

⁸ Kompletní seznam zatčených, přeražených do tzv. ochranné vazby, propuštěných, mrtvých je uveden viz Jan HAJŠMAN, *V drápech bestie: Buchenwald*, s. 385-400.

⁹ Zdeněk HUŇÁČEK – Vlastislav KROUPA – Jan STRÍBRNÝ, *Český antifašismus a odboj: slovníková příručka*, s. 209.

pramenem jsou ego-dokumenty ve formě dopisů českého vězně Václava Diviše, jež jsou v osobním vlastnictví autora předkládané práce.

Dalším důležitým podkladem a zdrojem jsou memoárové knihy přeživších vězňů, kteří svá svědectví v německém zajetí zaznamenali v knižní podobě. Jmenovitě vybírám některé z autorů; Jan HAJŠMAN (*V drápech bestie: Buchenwald*, Praha 2010), Miloslav MATOUŠEK (*Buchenwald*, Plzeň 1945), Ladislav ŽÁČEK (*Vzpomínky na Waldenburg a Buchenwald*, Červený Kostelec 1946) a Josef ULRICH (*6 let za ostnatým drátem*, Plzeň 1945). Dále použité odborné práce věnující se dějinám KZ Buchenwald a tématice nacistických koncentračních táborů; Harry STEIN (Hg.) (*Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, Göttingen 1999), Eugen KOGON (*SS-Staat: das System der deutschen Konzentrationslager*, Mnichov 2006) a Stanislav ZÁMEČNÍK (*To bylo Dachau*, Praha-Litomyšl 2003). Na závěr uvádím knihy, jež jsem použil ke studiu kulturněhistorických témat koncentračního tábora; Virginia SMITH (*Dějiny čistoty a osobní hygieny*, Praha 2011) a Alain CORBIN (*Narcis a miazma*, Praha 2004).

Struktura práce

První kapitola *Zřizování koncentračních táborů v meziválečném Německu* v krátkosti seznamuje s příčinami vedoucí k zakládání koncentračních táborů v meziválečném Německu. Sleduje hlavní události, jež dopomohly ke vzniku těchto represivních míst a jak z často improvizovaných míst divokého teroru se mění v trvalé a státem využívané instituce.

Následující *Topografie KZ Buchenwald* podrobněji představuje koncentrační tábor jako rozlehlou instituci, v níž je soustředěna represivní moc režimu, a která slouží k izolaci skutečných i domnělých nepřátel nacionálního socialismu. Text je rozdělen do několika podkapitol, které se zabývají jednotlivými úseky a stavbami, jež se zde nacházejí. Jejich funkcemi v rámci dané oblasti, popřípadě celého koncentračního tábora.

Hygienické poměry v koncentračním táboře jsou další kapitolou, kterou se v předkládané práci zabývám. Výraz „hygiena“ má svůj základ ve slově řeckého původu označující pořádanost a zdraví.¹⁰ Je přirozeností člověka, že pečuje o svůj zevnějšek ve snaze uchránit své tělo před jakoukoli zdravotní úhonou. Dané

¹⁰ Virginia SMITH, *Dějiny čistoty a osobní hygieny*, s. 25.

opatrování ovlivňuje tělesnou a duševní vitalitu a promítá se do celkové kvality života. V koncentračním táboře jsou tyto faktory o to důležitější, poněvadž zdejší čistota vymezovala hranici mezi přežitím a záhubou.

Práce je jedním ze stěžejních témat v každodennosti koncentračního tábora, a to z prostého důvodu. Manuální práce zcela vyplňovala vězňův čas a povaha jejího vykonávání předurčovala pozvolný či rychlý výdej fyzické energie. Pracovní nasazení bylo o to rozhodnější, jestliže plnilo pouhou úlohu fyzické likvidace. Jinými slovy, cílem této formy práce nebylo dosáhnout u vězně co nejefektivnější produkce, ale zadaný úkol měl vést k rychlému usmrcení s co možná nejnižšími náklady na jeho stravování. Zde ve prospěch či neprospěch vězně rozhodovaly ideologicko-politické, a později i hospodářské aspekty režimu. Pojetí práce se v systému nacistických koncentračních táborů v postupných letech znatelně měnilo, což zapříčiňovaly přípravy na válku a později samotný vývoj válečného konfliktu. K zvratu došlo roku 1942 včleněním koncentračních táborů do německého zbrojního průmyslu a podílením se vězňů v znatelně širším měřítku na válečném úsilí. Reflektování všednosti koncentračního tábora je pro danou práci důležité alespoň ze dvou výše uvedených hledisek; vězni převážný čas v koncentračním táboře trávili prací, která vymezovala podobu a délku vězeňského života.

Závěrečná kapitola *Kulturní život vězňů* seznamuje s uměleckými činnostmi buchenwaldských vězňů. V koncentračním táboře podobné projevy každodennosti vězňů mohou mnohé vypovídat o represivním zařízení a také poukázat způsobilost dohlížející moci. Vězeňské umění představuje velmi širokou a různorodou paletu lidských schopností adaptability v náročných podmínkách, jako byly právě poměry v nacistickém táboře. Obdobně jako hygiena či práce formuje a vtiskuje podobu lidskému jednání a svým způsobem napomáhá k dočasnému vyproštění se z tíhy vězeňského života.

2 Zřizování koncentračních táborů v meziválečném Německu

„Nacionální socialismus zplodil rasové šílenství.

Ve skutečnosti však existují jen dvě lidské rasy:

‚rasa‘ slušných lidí a ‚rasa‘ neslušných lidí.

*A toto rasové dělení probíhá napříč všemi národy
a uvnitř každého jednotlivého národa napříč stranami.“*

Viktor Emanuel Frankl¹¹

„Skokem do tmy“ značil jmenování Adolfa Hitlera říšským kancléřem úvodník deníku *Regensburger Anzeiger*, vydaný posledního lednového dne roku 1933.¹² Britský historik Ian Kershaw o 30. lednu 1933 napsal: „*Tento uskutku historický den znamenal konce i počátek. Stal se posledním vydechnutím Výmarské republiky, kterou ovšem nikdo neoplakával, a zároveň bodem obratu bezbřehé krize, jež přivodila její zkázu. Hitlerovo jmenování kancléřem současně odstartovalo proces, jenž zemi dovede až k propasti války a ke genocidě a způsobí destrukci samotného Německa jako národního státu. Představoval počátek onoho až závratně snadného protržení všech zábran vůči lidskému chování. Na konci této cesty stojí Osvětim, Treblinka, Sobibor, Majdanek a další tábory smrti, jejichž jména se stanou synonymy pro hrůzu nacismu.*“¹³

Hitlerův nástup do úřadu říšského kancléře znamenal první z mnoha jedinečných příčin vedoucích k zakládání koncentračních táborů v předválečném Německu. Ale až zapálení říšského sněmu (*Reichstag*) večer 27. února 1933 Marinusem van Lubbem naskytlo rozhodující moment. Přestože v dřívější době docházelo ze strany nacistů k násilným útokům na politických odpůrcích a Židech, byl to až požár vládní budovy, který umožnil podniknout rozsáhlejší akce. Hitler vinil z incidentu komunisty, kteří dle nacistické propagandy zamýšleli žhářským činem zosnovat bolševickou revoluci, a to i navzdory důkazům prokazující, že nizozemský mladík s komunistickou minulostí jednal zcela sám. Téže noci se kromě policie na zatýkání komunistů, sociálních demokratů a levicových novinářů a autorů podílely také SA a SS. V tomto okamžiku lze hovořit o selektivním, než všeobecném teroru,

¹¹ Viktor E. FRANKL, *A přesto říci životu ano: psycholog prožívá koncentrační tábor*, s. 170.

¹² Ian KERSHAW, *Hitlerův mýtus: image a skutečnost v Třetí říši*, s. 47.

¹³ Ian KERSHAW, *Hitler 1889-1936: Hybris*, s. 402.

o čemž vypovídají seznamy komunistů, předem sestavené v případě zákazu Komunistické strany Německa (*Kommunistische Partei Deutschlands*, KPD).¹⁴

Stíhání skutečných anebo domnělých nepřátel uzákonilo tzv. Nařízení na ochranu lidu a státu (*Verordnung zum Schutz von Volk und Staat*) z 28. února 1933, jímž „do německé politiky byl zaveden nový prvek: legální státní teror.“¹⁵ Vydáním dekretu se pozastavila platnost některých částí¹⁶ výmarské ústavy, pilíře demokratického parlamentního systému, zahrnující obsáhlou pasáž o základních právech a svobodách. I když výjimečný výnos připouštěl „...omezování osobní svobody, práva svobodného projevu, včetně svobody tisku, spolčovacího a shromažďovacího práva, jakož i zásahy do listovního, poštovního, telegrafního a telefonního tajemství, nařizování domovních prohlídek a konfiskace a omezování vlastnictví...“¹⁷, setkal se s příznivým přijetím veřejnosti, kterážto navíc represe schvalovala.¹⁸

Výše uvedená formulace prvního paragrafu posloužila jako podklad ke zřízení koncentračních táborů a zároveň se uplatňovala při tzv. ochranné vazbě (*Schutzhaft*), na jejímž základě spočívalo transportování nepřátel nacismu za ostatné dráty.¹⁹

Původní účel vazby z roku 1805 se zakládal na ochraně osoby, jíž hrozilo nebezpečí. V dalších letech byl však smysl tohoto preventivního opatření častokrát měněn, byť až události z konce února 1933 zapříčinily podstatné proměny v její koncepci. Ty jsou patrné zejména ve srovnání nařízení z roku 1934 s o čtyři roky pozdějším ustanovením říšského ministra vnitra Wilhelma Fricka. Zásadní úprava tkvěla ve změně definování okolností, z nichž vyplývala přípustnost uvalení ochranné vazby. Zatímco počáteční pojetí uvádělo, že možnost jejího vznesení je dovoleno jen v případě vlastní ochrany vězně a ve chvíli, kdy vězeň svým jednáním, obzvláště protistátní činností, bezprostředně ohrožuje veřejnou bezpečnost

¹⁴ Sebastian HAFFNER, *Od Bismarcka k Hitlerovi: pohled zpět*, s. 144; Richard. J. EVANS, *Nástup Třetí říše*, s. 306; Ian KERSHAW, *Hitler 1889-1936: Hybris*, s. 419-421.

¹⁵ S. HAFFNER, *Od Bismarcka k Hitlerovi: pohled zpět*, s. 144.

¹⁶ Konkrétně jimi byly články 114, 115, 117, 118, 123, 124, 153. (*Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 24.)

¹⁷ *SS v akci. Dokumenty o zločinech SS*, s. 31; Pro srovnání, www.documentarchiv.de [online], [citováno 20. 6. 2014] Dostupné na internetu: <http://www.documentarchiv.de/index.html>

¹⁸ I. KERSHAW, *Hitler 1889-1936: Hybris*, s. 424.

¹⁹ Stanislav KOKOŠKA, *Hlavní formy mimosoudních represí uplatňovaných vůči českému obyvatelstvu v Protektorátu Čechy a Morava*, in: Š. Helmichová (ed.), *Perzekuce bez soudu. Cesta k vyhlazení Čechů*, s. 13; Stanislav ZÁMEČNÍK, *To bylo Dachau*, s. 13.

a pořádek²⁰, novější a výkladově volnější vyjádření považovalo ochrannou vazbu za „...*donucovacího opatření [...] k odvrácení veškerých státu a národu nepřátelských snah vůči osobám, které svým chováním ohrožují stav a bezpečnost národa a státu.*“²¹ Podobně vágním tónem zněla i slova říšského soudu (*Reichsgericht*), když ujasnil, že jde o zbavení svobody provedené z politických důvodů, jehož věcným předpokladem je určité skutkové protistátní chování.²²

Také pravomoci k uvalení vazby se přenášely mezi různými instancemi²³. Nakonec tyto kompetence získala pouze Tajná státní policie (*Geheime Staatspolizei*, dále ve zkr. *Gestapo*). Gestapo nyní ve svých rukou drželo veškerou moc rozhodování koho bez zdůvodnění nebo soudu uvěznit. A protože proti ochranné vazbě neexistovaly žádné právní prostředky, zaručovala, že jeho dohledu neunikne žádný podezřelý. Úřad Tajné státní policie (*Geheimes Staatspolizeiamt*) mohl uvalit vazbu na jakéhokoliv podezřelého, kterému nebylo možné trestnou činnost dokázat, nebo zadržet soudem osvobozeného, popřípadě osobu čekající po odpykání trestu na propuštění na svobodu.

Další důležité obměny představovaly nově stanovené místo a délku vazby. Doba měla trvat potud, jak to vyžadoval její účel (to znamenalo na neurčito), přičemž o propuštění rozhodovalo výlučně Gestapo, a pro výkon bylo zvoleno koncentračních táborů. Zamezení vykonávání vazby ve státních trestnicích, její rozšíření na všechny osoby, nebo Gestapem dosažené privilegium na ochrannou vazbu odráželo upevnění tohoto policejního aparátu uvnitř nacistického státu.²⁴

Zakládání prvních, tzv. „divokých“ koncentračních táborů započalo ve stínu masového zatýkání po požáru říšského sněmu bez centrálních pokynů říšské vlády (*Reichsregierung*). Množství zatčených pomocnou policií (oddíly SA a SS) nebyly policejní a soudní věznicе schopny pojmout. Proto řada policejních úřadů vsadila, buď z vlastní iniciativy, případně s vědomím vyšších úředních orgánů, zadržené do

²⁰ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 25; Oldřich SLÁDEK, *Zločinná role gestapa*, s. 21.

²¹ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 26.

²² Pro srov.: tamtéž, s. 28.

²³ Nejprve okresní úřady, poté Tajné státní policie, vrchní prezident, vládní prezident, policejní prezident v Berlíně a služebny státní policie, ostatní území odpovídající úřadům, které určila zemská vláda. Naopak „Národně socialistická německá dělnická strana“ (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, NSDAP) a SA směly její užití náležitým úřadům pouze navrhnout. (*Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 24-25.

²⁴ O. SLÁDEK, *Zločinná role gestapa*, s. 22-23; *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 25-27; Josef PLOJHAR, *Výmar–Buchenwald*, s. 98.

různých objektů, které se rázem octly pod státním dozorem²⁵. Souběžně nechali oblastní nacističtí funkcionáři ve stranických prostorách zbudovat vlastní vězení, kde s minimálním státním dohledem probíhal nespoutaný teror. Tyto mučírny s příznačným pojmenováním *Prügelstätte* či *Prügelkeller*, v jejichž útrokách členové SA a SS bili a týrali své oběti, předznamenávaly, byť neměly dlouhého trvání, nastávající vývoj těchto represivních zařízení.²⁶

Ačkoli se Nařízení na ochranu lidu a státu o táborech nijak nevyjadřovalo, SA z popudu jeho vydání zřizovala improvizované zařízení, za něž zodpovídal SA-Obergruppenführer Karl Ernst. Navíc existence „divokých“ táborů nevycházela z žádných zákonných podkladů. „*Avšak skutečnost*“, jak píše historik a životopisec vrchního velitele Luftwaffe Werner Maser, „*že policie a gestapo podléhaly prozatímnímu pruskému ministrovi vnitra Hermannovi Göringovi, budila nejen u provozovatelů koncentračních táborů dojem, že zákroky SA a SS, které byly v rozporu s lidskými právy, jsou legální.*“²⁷

Nadto provázal vše boj o moc řídit síť koncentračních táborů rozpoutaný mezi úřady zemských ministerstev vnitra a spravedlnosti a oblastními skupinami SA a SS. Posléze ale byla většina ze zhruba padesáti²⁸ táborů SA postupně rušena a vězni přešli do státem posvěcených táborů. Po dosazení Himmlera na post velitele politické policie a Gestapa v Prusku v dubnu 1934 mohla SS zahájit vlastní reorganizaci koncentračních táborů z dočasného v trvale sloužící nástroj preventivní vazby všech, které režim označí za nepřátele státu. Za úpravami v letech 1934-1936 stál velitel KZ Dachau SS-Oberführer Theodor Eicke, kterého Himmler za odměnu v účasti na vraždách čelních osob SA při tzv. Noci dlouhých nožů (*Nacht der langen Messer*) jmenoval inspektorem koncentračních táborů a strážných svazů SS (Inspekteur der Konzentrationslager und Führer der SS-Wachverbände). Ten zbylé věznice uzavřel a vězně nechal přemístit do stávajících táborů²⁹. Eicke chtěl vytvořit ústřední byrokracii, uspořádat táborovou správu a standardizovat výkon vazby. K tomu SS začala od roku 1936 plánovat a budovat síť zmodernizovaných táborů s větší kapacitou, kterou měl řídit nově fungující dozorčí úřad Inspekce koncentračních

²⁵Ale i ty se úplně nevymanily z kontroly nacistů, kteří často tvořili personál státních táborů. (Wolfgang SOFSKY, *Řád teroru: koncentrační tábor*, s. 41.)

²⁶Tamtéž, s. 41; S. Zámečník, *To bylo Dachau*, s. 14-15.

²⁷Werner MASER, *Hermann Göring. Hitlerův paladýn s janusovskou tváří. Politický životopis*, s. 111, 308.

²⁸Sofsky se zmiňuje o 59 táborech. (W. SOFSKY, *Řád teroru: koncentrační tábor*, s. 315.)

²⁹Začátkem roku 1935 jimi byly koncentrační tábory Dachau, Esterwegen, Lichtenburg, Sachsenburg, Moringen a Dům Columbia. (W. SOFSKY, *Řád teroru: koncentrační tábor*, s. 42.)

táborů (Inspektion der Konzentrationslager), zprvu sídlící v Berlíně a od roku 1938 do konce války působící v Oranienburgu nedaleko KZ Sachsenhausen. Z raných přetrval pouze KZ Dachau, jenž dostal roli vzorového příkladu pro nadcházející tábory.³⁰

³⁰Friedemann BEDÜRFTIG, *Třetí říše a druhá světová válka: lexikon německého nacionálního socialismu 1933-1945*, s. 108; W. SOFSKY, *Řád teroru: koncentrační tábor*, s. 42-44; O. SLÁDEK, *Zločinná role gestapa*, s. 24-25.

3 Topografie KZ Buchenwald

„Jak lze vidět, ve větší, či menší míře stále to samé:
city a podlost, sentimentalita a brutalita, barbarství
a kulturní romantismus se jednoduše spojují!“

Eugen Kogon³¹

3.1 Pod Goetheho dubem

Ve středu Svobodného státu Durynsko (*Freistaat Thüringen*), Zeleném srdci Německa, se mezi severním pohořím Harz a Durynským lesem na jihu rozkládá Durynská pánev. Její nejvyšší bod nesoucí jméno Velký Ettersberg, vysoký 478 metrů, je součástí vápencového hřebene Ettersberg, samostatné ostrovní hory ležící severozápadně od města Výmar.³² Na jižním svahu Ettersbergu se do dále vyjímá dominantní Zvonice svobody (*Turm der Freiheit*), jejíž vstupní dveře nesou úryvek z Buchenwaldské přísahy: „*Vymícení nacizmu s jeho kořeny je naším heslem, vybudování nového světa míru a svobody je naším cílem.*“³³

Avšak mnohem dříve, než zde v letech 1954–1958 vyrostl monumentální Národní památník obětem Buchenwaldu (*Nationale Mahn- und Gedenkstätte Buchenwald*), byl na místě dnešní zvonice za hojné účasti veřejnosti dne 9. února 1900 položen základní kámen Bismarckovy věže (*Bismarcktürme*). Se zakládáním těchto upomínek spjatých s prvním říšským kancléřem Ottou von Bismarckem, jenž sjednocením země dal vzniknout Německé říši (*Deutsches Reich*), se po celém Německu začalo již roku 1869³⁴. Ke vztyčení třiačtyřiceti metrové věže se použilo vápencových kamenů těžných v tři sta metrů vzdáleném kamenolomu;³⁵ místě, jež se zhruba o čtyřicet let později stalo utrpením vězňů koncentračního tábora. Nejenže Bismarckovy věže ztvárňují věcnou vzpomínku na Železného kancléře, ale současně spoluutvářely a živily „*samotný kult*“ tohoto státníka, vytvářený po jeho smrti, a probouzející „...*v mnoha Němcích touhu po návratu silného vůdce, jakého*

³¹E. KOGON, *Die Entstehung der Lagers*, in: K. HOLM – K. WULF (Hgg.): *Stimmen aus Buchenwald: ein Lesebuch*, Göttingen 2003, s. 13-14. (překlad autora)

³²www.bfn.de [online], [citováno 30. 6. 2014] Dostupné na internetu: http://www.bfn.de/0311_landsc haft+M582a621oad4.html?&cHash=e5eb35036061a244a90a3eb34b181a6f

³³Text v průvodci *Nationale Mahn- und Gedenkstätte Buchenwald*. (Archiv autora.)

³⁴www.bismarcktuerme.de [online], [citováno 13. 6. 2014] Dostupné na internetu: <http://www.bismarcktuerme.de/ebene4/thue/weimar.html>

³⁵Tamtéž.

zosobňovalo právě Bismarckovo jméno.³⁶ V poválečném, versailleském mírem zhrzeném Německu ono dychtivé přání návratu hrdiny vpassovalo Bismarcka do ústřední postavy stojící u zrodu Třetí říše³⁷ (*Drittes Reich*).³⁸

V meziválečné době, a posléze i za války, zůstala věž vyhledávaným cílem turistů, čemuž patrně také nasvědčuje skutečnost, že v roce 1941 byla každému soukmenovci (*Volksgenossen*) doporučována k návštěvě. Ostatně o její oblíbenosti vypovídá i počínání členů SS nedalekého koncentračního tábora Buchenwald (dále KZ Buchenwald), založeného v červenci roku 1937, kteří si památník zvolili místem pro konání letních slavností.³⁹ Nakonec ani její historická významnost odkazující na politika, který „...dokázal tak změnit běh dějin“⁴⁰, nezabránila jejímu smutnému konci, během něhož se stala němým svědkem tragických událostí posledních dnů tábora.

Po 2. světové válce byl Ettersberg, stejně jako Výmar, spojován s umělci, básníky či hudebníky tzv. Výmarské klasiky (*Weimarer Klassik*), čímž se měl zdůraznit nezměrný kontrast mezi kulturním a duchovním bohatstvím výmarského města z přelomu 18. a 19. století a „barbarstvím“ Třetí říše v první polovině století dvacátého. Například už v letech 1918-1919 hrály tyto hodnoty svoji roli při vzniku Výmarské republiky (*Weimarer Republik*), kdy se Výmar, zčásti pro svůj poklidný život, na rozdíl od bouřlivého Berlína, a částečně „...kvůli [svému] slavnému historickému duchu, [...] na nějž chtělo nové Německo navázat“⁴¹, přeměnil v politické centrum právě vznikajícího demokratického státu.

Dané zjednodušující vymezení protikladů často činili ve svých literárních vzpomínkách bývalí buchenwaldští vězni. „...Jakoby na výsměch celé této kulturní tradici učinil německý nacistický režim v blízkosti tohoto města německé kulturní

³⁶ R. J. EVANS, *Nástup Třetí říše*, s. 28.

³⁷ V textu je přejato titulování *Třetí říše*, byť je bráno na vědomí jeho terminologická nepřesnost. *Třetí říší* se v literatuře běžně označuje období nacistického režimu v letech 1933 až 1945, a to z důvodu nacistického výkladu, dle něhož *Třetí říši* předcházely dva státní útvary: *Svatá říše římská* (800–1806) a *Německá říše* (1871–1918). Za nacismu získalo ono spojení až satirický význam, když v politicky směřovaných vtipech se posměšně „volalo po čtvrté říši“. Přesto se tohoto pojmenování užívalo jen po krátkou dobu. Již v roce 1938, po anšlusu Rakouska se upřednostňoval název *Velkoněmecká říše* (*Großdeutsches Reich*). Oficiálními názvy nacistického Německa se tak stala *Německá říše* (*Deutsches Reich*), pozůstatek po Výmarské republice, a nacistickou propagandou používaná *Velkoněmecká říše*, zatímco od termínu *Třetí říše* se mělo od roku 1939 opustit. Viz: F. BEDÜRFTIG, *Třetí říše a druhá světová válka: lexikon německého nacionálního socialismu 1933-1945*, s. 296, 508, 534.

³⁸ Tamtéž, s. 28.

³⁹ www.bismarcktuerme.de [online], [citováno 13. 6. 2013] Dostupné na internetu: <http://www.bismarcktuerme.de/ebene4/thue/weimar.html>

⁴⁰ Henry KISSINGER, *Umění diplomacie. Od Richelieua k pádu Berlínské zdi*, s. 105.

⁴¹ S. HAFFNER, *Od Bismarcka k Hitlerovi: pohled zpět*, s. 109.

tradice jedno z jevišť svého barbarství a své nekulturnosti: zřídil zde koncentrační tábor“⁴², píše roku 1945 český vězeň Miloslav Matoušek. Podobně tomu je i v úvodu knihy *6 let za ostnatým drátem*, v němž autor Josef Ulrich uvádí: „Podati v obrysech přehled vnitřního života koncentračního tábora Buchenwald není snazší, než napsat totéž o některém jiném německém městě, na př. o Výmaru. Je to dokonce těžší, neboť Buchenwald (vzdálen od Výmaru 8 km) se stal za svých 8 let existence známějším v celém světě než Výmar se svými jmény Goethe, Schiller a Liszt, vydávaný za jednu z kolébek německé kultury.“⁴³ Ze zmíněných umělců, zejména básníků Friedricha Schillera, Johanna G. Herdera a hudebního skladatele Johanna S. Bacha aj., zaujal přední místo básník, dramatik a spisovatel Johann Wolfgang Goethe, který do Výmaru přišel na podzim roku 1775⁴⁴.

Třebaže je Goethe opakovaně zmiňován v souvislosti s poměřováním rozkvětu německého klasického básnictví s KZ Buchenwald, je umělcova osobnost s tímto táborem skloňována ještě v jednom ohledu. Za postupné výstavby tábora se mezi vězeňskou kuchyní a prádelnou, poblíž lágrové ulice směřující od krematoria k zahradě ocitl „...ohromný, zřejmě kolik set let starý dub...“⁴⁵ s „...mohutným kmenem a s korunou do šířky rozloženou vysoko nad táborem.“⁴⁶ Ve vymýcené části lesa přestál jediným, s úctou zachovaným stromem a po čase ve shluku budov zaujal ústřední bod tábora.⁴⁷ Uchování památného dubu mělo ve skutečnosti legislativní podklad v podobě říšského zákona o ochraně přírody (*Reichsnaturschutzgesetz*) z roku 1935.⁴⁸ Legenda, jež se koncentračním táborem nesla, tradovala, že jde „...o jeden z těch stromů, pod nimiž se Goethe procházel, kde sedával a zaznamenával si nové verše.“⁴⁹ Sami vězni, v domněnku že se jedná o strom, pod nímž sedával Johann W. Goethe, jej proto mohli pojímat za symbol kulturnosti, jako výraz významu a síly života a svobody.

Někteří však mimo to v Goetheho dubu spatřovali zvěstovatele zkázy Třetí říše. Ve vězeňských pamětech Jana Hajšmana ztělesňuje strom jakési rovnítko či slučovatele s nacionálním socialismem. „...Říše barbarství a smrti nezahyne, jako

⁴² Miloslav MATOUŠEK, *Buchenwald*, s. 56.

⁴³ Josef ULRICH, *Šest let za ostnatým drátem*, s. 7.

⁴⁴ Peter BOERNER, *Goethe*, s. 46.

⁴⁵ J. PLOJHAR, *Výmar-Buchenwald*, s. 13.

⁴⁶ Jan HAJŠMAN, *V drápech bestie. Vzpomínky na Buchenwald*, s. 102.

⁴⁷ E. KOGON, *Die Entstehung der Lagers*, in: K. HOLM – K. WULF (Hgg.): *Stimmen aus Buchenwald: ein Lesebuch*, s. 13. [autorův překlad]

⁴⁸ pwf [online], [citováno 13. 4. 2013] Dostupné na internetu:

http://www.pwf.cz/archivy/texty/ukazky/joseph-roth-goethuv-dub-v-buchenwaldu_518.html

⁴⁹ J. PLOJHAR, *Výmar-Buchenwald*, s. 13.

nezahyne tento dub. Nešťastníkům se zdálo, že není síly, která by dub zdolala, a síla dubu byla měřítkem moci Hitlerovy říše.⁵⁰ Nicméně nepředznamenával jen trvání Třetí říše, nýbrž také tábora, poněvadž „...jeho osud stal se osudem Hitlerova koncentráku ...“⁵¹ Pomyslná paralela je též kladena mezi válečným konfliktem a životaschopností stromu, představující předobraz vývoje válečné mašinerie v dobovačném tažení a proroka konečné zkázy německých vojsk. Slovy, „v máji 1940 vyrašil buchenwaldský dub mocnou silou věků a zazelenal se...“, líčí tak Hajšman bleskový postup Němců napříč západní Evropou, završený kapitulací Francie z 22. června 1940. Zároveň metaforicky dodává: „...Stál pyšně s hlavou vztyčenou vysoko do oblohy, nepřemožitelný obr vzdoroval větrům...“⁵². Později s probíhající operací Barbarossa (*Unternehmen Barbarossa*), zahájenou o rok později útokem na Sovětský svaz, poznamenává: „Goetheho dub chřadl. Postup Němců byl v hrozném zápolení a krveprolití zastaven...“, načež z jara roku 1943 „...rozpučela již jen jediná větev a zazelenalo se na ní chudoučké listí, skoro celá koruna trčela k nebesům mrtva.“⁵³ Hynoucí dub tak po porážce německé 6. armády u Stalingradu v únoru 1943 potvrzoval mínění vězňů o brzkém vítězství nad nacisty na východní frontě, respektive v celé válce.

Sám výběr polohy tábora mohli někteří vykládat ve smyslu symbolické volby. Eugen Kogon, bývalý buchenwaldský vězeň a autor práce *Stát SS. Systém německých koncentračních táborů*, shledává: „...Výmar, německé národní a kulturní centrum, kdysi město německých klasiků, jejichž díla dala německému emocionálnímu a duchovnímu životu formu nejvyššího vyjádření, a Buchenwald – drsný kus půdy jako místo novoněmeckého citového rozkvetu. Sentimentálně opatrované muzeum kultury a nespoutaná, brutální moc tak vytvořily nové, příznačné spojení Výmar-Buchenwald.“⁵⁴ Provázanost Ettersbergu s kulturním dědictvím Výmaru si uvědomovali i sami obyvatelé města. Protest proti návrhu, aby nově zřízený tábor dostal označení „K. L. Ettersberg“, tedy po hornatém hřebenu, na jehož vrcholu měl stát, vznesl spolek Národně socialistická kulturní obec (*NS-Kulturgemeinde*), založený roku 1934. Argumentoval tím, že Ettersberg je spojen s Goetheho životem a Výmarskou klasikou. Spor o pojmenování nakonec skončil v červnu 1937 ve prospěch

⁵⁰ J. HAJŠMAN, *V drápech bestie. Vzpomínky na Buchenwald*, s. 109.

⁵¹ Tamtéž, s. 100.

⁵² Tamtéž, s. 110.

⁵³ Tamtéž, s. 129.

⁵⁴ E. KOGON, *Die Entstehung der Lagers*, in: K. HOLM – K. WULF (Hgg.): *Stimmen aus Buchenwald: ein Lesebuch*, s. 13. (autorův překlad)

nacistické organizace Radostí k síle⁵⁵ (*Kraft durch Freude*). I přesto ještě 24. července⁵⁶ téhož roku psal SS-Oberführer Theodor Eicke, mj. inspektor koncentračních táborů, SS-Reichsführerovi Heinrichu Himmlerovi o nutnosti změny názvu.⁵⁷ Na to o čtyři dny později velitel tábora Karl Koch informoval v písemné zprávě vedoucího policejního oddělení na durynském ministerstvu vnitra Hellmutha Gommlicha, že koncentrační tábor nese jméno „K. L. Buchenwald, Post Weimar“.⁵⁸

Samozřejmě rozepře kolem názvu nemohly ohrozit záměr založení koncentračního tábora v blízkosti Výmaru, a tím přímo či nepřímo navázat a skrze ideologii rozvíjet jeho historický odkaz. Důležitým ukazatelem mj. bylo stanovisko obyvatelstva, jemuž samotný tábor nevadil, což dokládá skutečnost, že nacisté se při svém plánování nesesetkali s odmítavými postoji. Prosazení odlišného názvu mělo zajisté předejít upozadění lokality. Užitím výrazu „Ettersberg“ v obou případech mohlo vést k ztotožnění, nebo záměně, čímž by hora ztratila v očích Výmařanů na své jedinečnosti a významnosti. Jak ale uvidíme, hledání pozice plynulo především z čistého pragmatismu.

3.2 Plánování nového koncentračního tábora

KZ Buchenwald, jemuž dal jméno sám Heinrich Himmler,⁵⁹ byl třetím koncentračním táborem (Dachau 1933, Sachsenhausen 1936, Buchenwald 1937) v Hitlerově předválečném Německu a jedním ze sedmy táborů zprovozněných před vypuknutím druhé světové války⁶⁰. Stavbě předcházelo roční vyjednávání Theodora Eicka s durynským říšským místodržitelem a župním vedoucím Fritzem Sauckelem⁶¹, od roku 1942 generální zplnomocněnec pro pracovní nasazení. Obsah této korespondence tvořilo vedle potřeb spojených s realizací budoucího komplexu, rovněž i ozřejmění jeho poslání. Inspektor koncentračních táborů a strážních svazů SS nastínil dvojí opodstatnění tábora, který „...je bezpodmínečně nutný [...] z důvodů státní bezpečnosti, poněvadž Durynsko, jako srdce Německa, by v případě války

⁵⁵ Více o této společnosti volného času v knize *Svůdný klam Třetí říše. Fascinující a násilná tvář fašismu*, s. 207-222.

⁵⁶ J. PLOJHAR, *Výmar–Buchenwald*, s. 110.

⁵⁷ I po vyřešení sporu Himmler stále žádal přejmenování, jelikož např. pojmenovat tábor podle blízké obce Hottelstadt neuspěl (Tamtéž, s. 110.)

⁵⁸ STEIN, Harry (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 29; J. PLOJHAR, *Výmar–Buchenwald*, s. 110.

⁵⁹ STEIN, Harry (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 29.

⁶⁰ Koncentrační tábory Dachau 1933, Sachsenhausen 1936, Buchenwald 1937, Flossenbürg 1938, Mauthausen a Neuengamme 1938, a Ravensbrück 1939.

⁶¹ Viz Mark SPOERER, *Nucené práce pod hákovým křížem*, Praha 2005, s. 314.

obzvláště vyhledávaly protistátní živly, což dokázaly události uplynulých let“ Jinde připojuje hospodářský význam, jelikož „takové zařízení slouží nejen v míru, nýbrž musí ve zvýšené míře odpovídat i válečným potřebám.“⁶²

Koncentrační tábor prezentoval nový typ, velkokapacitní lágr zahrnutý do čtyřletého plánu s úmyslem vyrábět stavební materiál, konkrétně cihly. Hledalo se tedy místo, kam by se vzhledem k zvolenému účelu dal celý objekt příhodně situovat. Theodor Eicke ve fázi projednávání roku 1936 zdůrazňoval nezbytnost souvislého pozemku o 60 hektarech, na němž se měl rozprostírat tábor pro 3000 až 6000 vězňů a kasárny praporu SS. S ročním odstupem se ale tato čísla citelně pozměnila. Rozloha se rozrostla o 15 ha a táborová kapacita se navýšila na 8000 vězňů s tím, že se zde postaví vojenské objekty pro přibližně 13 000 příslušníků strážního personálu.⁶³ V hledání lokality byl zainteresován již zmíněný Hellmuth Gommlich, který v listopadu 1936 navštívil státní statek Magdale s cílem obeznámit se s vhodností pozemku. Výsledkem nicméně vyzněl zamítavě. Ve zprávě směřované ústavu geologického výzkumu v Jeně, s nímž zemské ministerstvo vnitra stavbu tábora konzultovalo, argumentoval, že tamější půda se využívá v zemědělství. Podotkl, že „...se hledá pozemek v rozloze 75 ha (špatná půda nebo i les), v jehož blízkosti se nachází hlinitá nebo jílovitá půda vhodná k těžbě.“ Krom toho Gommlich žádal, aby jej vědecké pracoviště informovalo o oblastech, „...kde se v okruhu asi 25 až 30 km od Výmaru nalézají ložiska jílu vhodná k těžbě, v jejichž nejtěsnější blízkosti by se dal zřídit tábor.“⁶⁴ 29. dubna 1937 Gommlich sdělil usnesení o možnosti umístit tábor na Ettersberg Eickeovi, který s předloženým návrhem souhlasil.⁶⁵ Náklady spojené s uskutečněním buchenwaldského tábora dosáhly obrovských finančních částek. K vykoupení pozemků, na nichž se měly nacházet obytná stavení, bylo prostřednictvím státní půjčky vynaloženo něco málo přes 79 500 říšských marek, zatímco za parcely pro tábor a přilehlý kamenolom se vyplatilo takřka čtvrt milionu říšských marek.⁶⁶

⁶² *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 36, 37.

⁶³ Tamtéž, s. 37, 39.

⁶⁴ Tamtéž, s. 38-39.

⁶⁵ Tamtéž, s. 38-39; S. Zámečník, *Za hranicí lidskosti*, s. 162.

⁶⁶ Výsledná částka za všechny odkupy činila celkem 369 568, 17 říšských marek. (*Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 43.)

3.3 První vězni z ettersbergské hory

I přes zachování Goetheho dubu během kácení lesa, se díky zamezení vstupu do těchto míst přerušilo pouto mezi obyvateli a tímto kulturním symbolem. Plánovité rozložení tábora zpřetrhalo historické vazby s okolním světem, a přitom ovlivnilo přirozený prostor hory. Pozemní práce výrazně zasáhly do tváře tamější krajiny. Vsazením budov do zdejší přírody, musela být značná plocha lesa odstraněna, vlivem čehož byly potlačeny její naturální atributy. To se navíc vlivem vyšší nadmořské výšky vyznačovalo nepříznivými podnebními podmínkami, napomáhající k zdravotnímu strádání vězňů. Josef Rudolf psal o táboře s klimatem, ve kterém je „...půl roku mráz a půl roku zima.“⁶⁷ Proto je při stavbě v zimních měsících, kromě nedostatečné stravy, oblečení, častého bití a drakonického tempa prací, sužovalo mrazivé počasí. „Zima byla krutá, byly až dvacetistupňové mrazy. Neměli jsme zimníky, nošení klapky na uši a šál bylo zakázáno a znamenalo ztrátu několika zubů,“ vzpomínal Paul Woitkowski.⁶⁸

Před příchodem prvních vězňů postavili nacisté na severní straně hory pro stráž SS a očekávané vězně ubikaci. Vzápětí sem SS v dopoledních hodinách 15. července 1937 nákladními automobily dopravila 149 vězňů-řemeslníků z KZ Sachsenhausen. Nedlouho poté se k nim připojili vězni z právě rušených táborů Bad Sulza, Sachsenburg a Lichtenburg, ze kterého po jeho uzavření (15. srpna 1937) měli být na Ettersberg přemístěni i zbylí vězni. Za necelý měsíc stoupl jejich počet na 1400, z něhož převážnou většinu tvořili tzv. političtí.⁶⁹ Všechnu činnost museli pod přísným dohledem provádět manuálně. Dobývání pařezů pokácených stromů, úpravu lesního terénu, výkopy základových jam a kanalizace, zavedení elektrického vedení, stejně tak přemisťování kamene z lomu na rozšiřující se mýtinu vykonávali ručně anebo s pomocí jednoduchého náčiní. „Kameny se lámaly pouhým krumpáčem a dopravovaly se do tábora na ramenou vězňů v nepřetržitých pochodech.“ Eventuelně se odvažely vozíky se silnými lany, jež „dvacet až třicet vězňů, vždy dva a dva vedle sebe, tahalo s vynaložením všech sil...“ K převážení velkého množství cihel, cementu, klád a jiného materiálu se užívalo čtyř lidských spřežení, tzv. dopravní kolony. Tvořily je dřevěné vozy s prkennými korbami, tažené vězni pomocí popruhů přes ramena a prsa, které byly upevněny „...na hlavní řetěz uprostřed kolony. Několik

⁶⁷ Josef RUDOLF, *Byl jsem číslem 7809 ...hrůzy a zvěrstva v nacistických koncentračních táborech*, s. 50.

⁶⁸ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 48.

⁶⁹ Erich FEIN – Karl FLANNER, *Rot-weiss-rot in Buchenwald*, s. 20.

vězňů tlačilo a několik při stoupání se chopilo loukotí. Jeden vedl oj a řídil vůz.“⁷⁰ Namáhavé přenášení například zeminy v provizorních nosítkách působilo bahno, jež se „...dostávalo do bot, za palčivého vedra v létě [...] přilnulo na ruce i náradí, rozneslo se četnými pohyby při práci na celý oblek i na spodní prádlo,“ které se muselo vždy na konci dne vykartáčovat a vyčistit, ač za deštivého počasí bylo obtížné jej dostatečně usušit.⁷¹

Přesto navzdory všem těžkostem každodenního, čtrnácti až šestnácti hodinového pracovního vypětí začal tábor postupně získávat na své podobě. Začátkem listopadu 1937 se nad lesním srázem tyčila hrubá stavba hlavní táborové brány, jejíž rysy byly tolik charakteristické nacistickým koncentračním táborům. První etapa tábora byla dokončena pod řízením stavby vedoucího SS Roberta Riedla, táborového architekta KZ Sachsenhausen. Nato se do druhého roku války podařilo v základních obrysech dostavět zázemí SS a vězeňský tábor.⁷²

V průběhu výstavby KZ Buchenwald se Herman Kampek svojí smrtí ze dne 13. srpna 1937 jako první oběť⁷³ zapsal do statistiky tábora, která ve svých údajích za jeho bezmála osmiletý chod odrážela stav lágrového života. Na konci roku se číslo vězňů ustálilo na 2 561, přičemž se dohromady evidovalo 48 mrtvých.⁷⁴

3.4 Nástroj teroru

Plot vyznačující fyzické hranice, jednotlivé baráky a místa na ploše komplexu představovaly pro osazenstvo KZ Buchenwald, ať jde o vězně nebo vězňatele, symbolický smysl daného prostoru.⁷⁵ Za dva roky vytvořená infrastruktura táborového seskupení se i nadále rozrůstala, nabývala na své funkčnosti a svojí proměnou utvářela a formovala sociální interakci uvnitř tábora. Vznikem nových – stálých nebo přechodných – zařízení se přetvářely nejen pracovní zátěž, zdravotní a hygienické podmínky a soužití vězňů, ale také alternativy pro přežití, ba i způsoby umírání. V poměrech buchenwaldského tábora mohou srovnatelným příkladem posloužit koňské stáje. KZ Buchenwald byl členěn do dvou, respektive třech hlavních

⁷⁰ Miloslav MOULIS, *To byl Buchenwald*, s. 22-23.

⁷¹ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 45.

⁷² Tamtéž, s. 44-48; H. STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 31, 33.

⁷³ M. MOULIS, *To byl Buchenwald*, s. 22.

⁷⁴ H. STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 253.

⁷⁵ W. SOFSKY, *Řád teroru: koncentrační tábor*, s. 59.

úseků; území SS, prostranství vlastního tábora a pozdější zbrojní výrobní Gustloff Werke II. Rozdělením areálu na jednotlivé zóny se zajišťovala náležitá distance táborového personálu a civilních pracovníků od vězňů, čímž se zaručoval kontrast mezi nimi. Plánovitě oddělení a situování zón charakterizovalo jejich význam, funkci, podobu a kolektiv. Podle těchto indikátorů získávala na významnosti a pro vězně znamenaly měřítko ohrožení nebo bezpečí, z čehož vyvozovaly patřičné jednání. Naproti tomu vnitřní členění celku na menší oblasti táborové moci garantovalo regulaci a kontrolu pohybu.⁷⁶

3.4.1 Obvod SS

K rozlehlému KZ Buchenwald se táhla tzv. „Krvavá cesta“ (*Blutstraße*). Pět kilometrů dlouhá betonová vozovka ústící u hlavní komunikace (*Ettersbergstraße*), směřující z Výmaru do obce Ramsla. Rekonstrukce staré lesní cesty se rozběhla v polovině roku 1938, dokončena byla koncem podzimu 1939 a na její obnově se podílelo asi 200 vězňů, zejména Židů, kteří pro silnici v lomu zpracovávali kámen. Svůj přívlastek si vysloužila nadmírou obětí, které při přestavbě zahynuly. Vymezením hranic si táborová moc vytyčila teritorium možnosti vlastní neomezené, absolutní vlády. Pakliže propojovala tábor s vnějším světem, protínala jeho uzavřené hranice, jimiž se zamezovalo jak úniku, tak nahlédnutí. Důsledkem toho pak v táboře propukal nekontrolovatelný teror.⁷⁷ Proniknutí hranic bránila řada varování a zábran. Před výstupem po strmé, lesem lemované Krvavé cestě upozorňoval na tajemné místo zločinu nápis „Stop“ s výzvou velitele tábora, že bez povolení je další vniknutí zakázáno. Ladislav Žáček například při vjezdu do KZ Buchenwald vzpomínal na vysokou kovanou bránu s dvěma mohutnými pilíři dekorovanými masivními říšskými orlicemi.⁷⁸

Táborová oblast SS⁷⁹ obsahovala řadu zón. Po levé straně Krvavé cesty od brány do KZ Buchenwald se nacházelo sídlo stavebního vedení, Hlavní stavební správa Zbraní-SS (*Zentralbauleitung der Waffen-SS*), s technickou základnou o dvanácti garážích (*SS-Truppengaragen*) s čerpací stanicí, opravárenskými,

⁷⁶ Tamtéž, s. 60, 61, 66.

⁷⁷ Tamtéž, s. 67.

⁷⁸ J. RUDOLF, *Byl jsem číslem 7809 ...hrůzy a zvěrstva v nacistických koncentračních táborech*, s. 50; Ladislav ŽÁČEK, *Vzpomínky na Waldenburg a Buchenwald*, s. 36.

⁷⁹ K vypracování tématu „Oblast SS“ je využito elektronického archivu Památníku Buchenwald: <http://www.buchenwald.de/fileadmin/buchenwald/fotoarchiv/>

zámečnickými, kovářskými a tesařskými dílnami, koňskými stájemi a sklady stavebního materiálu. Níže pod nimi, na slunečném jižním úbočí Ettersbergu stálo v místě zeleni deset dřevnokamenných vil (*SS-Führersiedlung*) se sedlovými střechami, vytápěné ústředním topením, s terasami a zahradami. Jednu z vil samozřejmě obývali manželé Karl a Ilsa Kochovi. Táborový velitel (*Lagerkommandant*) svůj přepychový příbytek nazýval „buchenwaldským domovem“ (*Haus Buchenwald*) a v rozmezí let 1938 až 1940 se jim zde narodily tři děti. O nedělích celá rodina chodila na procházky do nedaleké zoologické zahrady (*Zoologischer Garten Buchenwald*), kterou pro uvolnění a odreagování důstojníků SS nechal zřídit právě velitel tábora. V oborách se chovala převážně vysoká zvěř, tedy jeleni, daňčí a srnčí, dále pak mufloni, divoká prasata, lišky, králíci, veverky, bažanti, pávi a Kochovy oblíbení vlci. Největší atrakcí zoo byl však výběh s medvědy v severní části areálu SS, v těsném dosahu východní brány u táborového krematoria.⁸⁰

Zoo KZ Buchenwald nebyla ojedinělým zařízením svého druhu v síti nacistických koncentračních a vyhlazovacích táborů. V obytné a správní zóně, jedné ze dvou částí „dolního tábora“ vyhlazovacího tábora Treblinka (*Vernichtungslager Treblinka*), se nacházela malá zoo. Obdobně tomu bylo i v pracovním (*Zwangsarbeitslager Plaszow bei Krakau des SS und Polizeiführers im Distrikt Krakau*), od roku 1944 koncentračním táboře Kraków-Płaszów (*Konzentrationslager in Plaszow bei Krakau*), kde jeden z jeho velitelů SS-Untersturmführer Amon Goeth si nechal zřídit soukromý zvěřinec.⁸¹

V sousedství zoologické zahrady, v níž byly také opice⁸², se ještě nalézala sokolnice (*SS-Falkenhof Buchenwald*). Vystavět sokolnici v loveckém duchu středověkých tradic navrhl SS-Reichsführer Heinrich Himmler, známý svým sklonem k mysticismu řádu německých rytířů a ideologickým zpodobněním SS v panskou elitu árijské rasy, když v táboře v květnu 1938⁸³ podnikl inspekční návštěvu. Sokolnice ve tvaru U se sestávala z dřevěného stavení (tzv. *Adlerhäuser*) s orlími voliérami

⁸⁰ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 57.

⁸¹ Karol GRÜNBERG, *SS - Hitlerova černá garda*, s. 343; Jicchak ARAD, *Belzec, Sobibor, Treblinka: vyhlazovací tábory akce Reinhard*, s. 48–49.

⁸² V zoo měl být údajně chován i nosorožec, *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 57.

⁸³ Ohledně této datace se ve sborníku *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung* uvádí datum 1938. [H. STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 41.]; Jan Hajšman naproti tomu píše o roku 1941. (J. HAJŠMAN, *V drápech bestie: Buchenwald*, s. 147.)

a loveckého srubu postaveného z robustních bukových kmenů, jehož vnitřek, zhotovený ve staroněmeckém stylu zdobily zvířecí trofeje a krb gotického slohu. Sruby spojovalo sedm ptačích klecí s dravými ptáky (např. sokoli, jestřábi, supi a orli), kteří svojí přítomností údajně zušlechťovali příslušníky SS. Stranou od sokolnice v malém domku sokolníka věznili nacisté od jara 1943 do dubna 1945 např. bývalé francouzské státníky Édouarda Daladiera a Léona Bluma.⁸⁴

Vilová čtvrť spolu se zoo a sokolnicí zastávaly zdánlivě vyhlížející rekreační prostor, střídající ve chvílích volna služební jednotvárnost radostí a denní rutinu odpočinkem a rozptýlením. Nehledě přitom na ziskovou úlohu sokolnice. Po jejím dostavění v roce 1940 byla od května téhož roku zpřístupněna široké veřejnosti a jen do prosince 1941 činil příjem ze vstupného 600 říšských marek.⁸⁵ K „relaxačním“ prostorám patřil i hospodářský dům, uváděný jako *kasino*, ležící ve středu armádní a správní zóny SS. Velká jídelna s kuchyní, kantýna, sál s biografem zaopatřovaly vojenské posádce krom stravování také kulisy pro společenské aktivity a zábavné programy, které odváděly od povinnosti každodenního střežení a táborového provozu k upevňování a podpoře kolektivní soudržnosti členů SS. V půlkruhové řadě osmnácti budov zaujímal kasino střed. Zbytek útvaru s rozměrným cvičišťem se skládal ze dvou nízkých baráků a patnácti jednopatrových kasáren SS (*SS-Kasernen*), vystavěných v rozhraní 1937–1939, a správní budovy. Jižní skupinu ubytoven dokončily roku 1942 čtyři třípodlažní vojenské kasárny (*SS-Truppenkasernen*), v nichž přebývali výcvikové a náhradní formace Zbraní-SS a přechodně zde také bydleli rekruti SS a tzv. pomocní dobrovolníci. Z konce války, na jaře roku 1945 sem byl přemístěn Hlavní řídicí úřad SS (*SS-Führungshauptamt*)⁸⁶, jenž kupříkladu vyplácel služné všem členům Zbraní-SS nebo zodpovídal za financování náboru a úhradu výcviku dobrovolníků.

Mezi kasárnami se cvičišťem a garážemi se v příšeří smrkového hájku tísnil tzv. zvláštní tábor (*Sonderlager*) odloučený okolnímu dění, který díky tomuto kousku lesa získal pojmenování *Fichtenhain*. Od konce roku 1942 se do něho uchýlovali legionáři Železné gardy (*Garda de Fier*), militaristicko-politické organizace

⁸⁴ H. STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s 39-40, 196; M. MOULIS, *To byl Buchenwald*, s. 51; J. HAJŠMAN, *V drápech bestie: Buchenwald*, s. 147

⁸⁵ www.rolfschwarz.com [online], [citováno 2. 10. 2013] Dostupné na internetu: <http://www.rolfschwarz.com/SCI/Buchenwald/buchenwald-dt.htm>

⁸⁶ Gordon WILLIAMSON, *Zbraně SS*, s. 38.

rumunských fašistů. K dopravení gardistů⁸⁷ nastickými agenty do KZ Buchenwald došlo po potlačení jejich nezdařeného převratu rumunským vůdcem maršálem Antonescem, kteréhož režim se účastnil vyvražďování židovského obyvatelstva ve východní Evropě a jen do roku 1942 zahubil kolem čtvrt milionů vlastních Židů.⁸⁸ Do sklonku léta 1944 zde našlo útočiště na 225 pučistů, kteří, i přestože je správa tábora neregistrovala jako běžné vězně, podléhali přísnému dohledu. Vedle zvláštního tábora *Fichtenhain* byl také v lesíku tzv. izolační barák (*Isolierbaracke*) prominentních vězňů obehnaný vysokou zděnou zdí s ostnatými dráty.⁸⁹

Severně za ubikacemi SS se ještě nalézalo několik objektů; budova orchestru (*SS-Musikzug*), zbrojnice se skladem zbrojního arzenálu, včetně zbraní popravčích SS z tzv. komanda 99 (*Kommando 99*), velká dvoupodlažní nemocnice (*SS-Revier*), vybavená dokonce zubní ordinací, osamocená u silnice ubíhající k malé obci Hottelstedt. Dále tu byly psinec, koňská stáj a jízďárna s krásně dřevem vykládaným vnitřkem a se spousty parkurových překážek, přes něž na koni několikrát týdně vždy ráno čtvrt až půl hodiny jezdila Ilsa Kochová, manželka velitele tábora, „...při čemž musela hrát esesácká hudba na zvláštním podiu.“⁹⁰ Pročež často zmiňovaný kamenolom naopak ležel západním směrem pod strání, pod vojenskými kasárnami.

Pakliže úsek SS zahrnoval technické, relaxační či reprezentační, vojenské a správní pásma, o kterém bude pojednáno níže, je třeba uvést taktéž sektory smrti. Koňská stáj a kamenolom byly svojí polohou v ústraní KZ Buchenwald k vykonávání nesčetných vražd více než vhodnými místy. V lomu se praktikovala tzv. „likvidace prací“ (*durch Arbeit vernichten*), kdežto předválečná konírna fungovala od roku 1941 jako vyhlazovací středisko, uzpůsobené k popravám sovětských válečných zajatců střelbou do týla (*Erschießungsanlage*). Hromadné zabíjení bylo snáze proveditelné, jestliže se páchalo odděleně od běžného táborového ruchu a pokud byla vražedná místa dostatečně kamuflována. Klamných modifikací bychom u nacistických koncentračních a vyhlazovacích táborů našli celou řadu.⁹¹ Zastřením

⁸⁷ Vyjma čelního vůdce Železné gardy Horia Sima, který našel azyl v Itálii. (Christopher HALE, *Hitlerovi zahraniční katani*, s. 114.)

⁸⁸ Robert WISTRICH, *Hitler a holocaust: okolnosti a příčiny holocaustu*, s. 189.

⁸⁹ H. STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 33; 195; *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 55–56.

⁹⁰ M. MOULIS, *To byl Buchenwald*, s. 51–52.

⁹¹ Například uveďme rozhodnutí vedení koncentračního a vyhlazovacího tábora Osvětim–Březinka (*Konzentrations- und Vernichtungslager Auschwitz–Birkenau*) v roce 1944 zahradiť dvory krematorií plotem asi tři metry vysokým, větvemi hustě propleteným, skrývající jámy s hořícími těly, která sonderkomanda, zvláštní židovská komanda, nestačila v kremačních pecích spálit. (Eric FRIEDLER – Barbara SIEBERT – Andreas KILIAN, *Svědkové z továrny na smrt*, s. 106, 107.)

a tabuizováním mohla táborová moc ve smrtících zařízeních naplno uskutečňovat a rozvíjet svoji vyhlazovací politiku. Proto svým stávajícím vzhledem a lesním krytím nízký dům se stájem poskytoval ideální prostor pro masovou likvidaci buchenwaldských vězňů.⁹²

Před hlavní branou samotného lágru se rozkládalo táborové velitelství (*Lagerkommandantur*), centrální místo KZ Buchenwald. V délce téměř tři sta metrů jím ubíhala cesta Caracho (*Carachoweg*), která začínala na malé čtyřramenné křižovatce u buchenwaldského nádraží, přidruženého k zbrojnímu závodu Gustloff Werke II, a kterou také procházela Krvavá cesta končící u cvičiště s kasárnami SS. Silnici k vojenským ubytovnám a komandatuře rozdvojoval obrovský, umělecky propracovaný rozcestník s ukazateli *SS Kasernen-Buchenwald* a *Konzentrationslager-Buchenwald*, s ručně vyřezávaným zobrazením setiny SS a skupiny „nepřátelských“ osob – nechybělo ani ztvárnění Žida –, směřující k táboru. Vstupní bránou (*Hauptwache*) do komandantury byly protilehlé domky hlavní strážnice a pošty, kamenné stavby s valbovými střechami okrášlené volskými oky. Mezi nimi uprostřed silnice stál podstavec s německou orlicí, před níž musela kolem defilující vězeňská komanda smekat a kterou vězni posměšně nazývali „kvočna“.⁹³

Nalevo za vjezdem se odkryl dvůr s více než deseti garážemi a čerpací stanicí, naproti přes Caracho, proti vozovému parku stála malá kasárna pro hlídky vězeňského tábora. Součástí jich byla klubovna SS (*SS-Unterführerheim*) s vévodícím krbem a roštem, kterýžto zdobily ukované runy SS s hákovým křížem, stejně jako stěnu za ním, a na kterém vězel model plachetnice. V době obědů a večírků se ve společenské místnosti na stoly selského provedení prostírala „...nejvybranější jídla, vařila se zrnková káva, byla podávána nejlepší vína a jemné zahraniční likéry.“⁹⁴ Klub částečně zakrýval barák s nápadně vysokým komínem, kde měli strážní SS koupelny. Velitelství KZ Buchenwald sídlilo blíže k táboru. Sem do své reprezentativní kanceláře za denní služby docházel velitel tábora, a kde také přebývali jeho pobočník, vyšší poddůstojníci nebo pracovníci telefonní ústředny. Přímo před podlouhlým domem komandantury s vystavenou dvojicí děl z první světové války, stála protáhlá budova politického oddělení (*Politische Abteilung*), v níž se vedly spisy

⁹² W. SOFSKY, *Řád teroru: koncentrační tábor*, s. 65-66.

⁹³ Státní okresní Archiv Rokycany (dále SOkA Rokycany), f. Svaz osvobozených politických vězňů - odbočka Rokycany, J. Lancinger - Koncentrační tábor Buchenwald, i. č. 2005, s. 14, ev. č. 175.

⁹⁴ M. MOULIS, *To byl Buchenwald*, s. 50.

a vězeňské táborové kartotéky, bylo tu i fotografické oddělení a oddělení příjmu, ve kterých se konalo postupné přijímání vězňů.

3.4.2 Zbrojní k závod Gustloff Werke II

Po začlenění koncentračních táborů do válečného průmyslu v průběhu roku 1942 vyrostly u koncentračních táborů zbrojní výroby. Od roku 1943 museli vězni v KZ Flossenbürg pro firmu Messerschmitt montovat díly k stíhacím letounům Me 109. Koncem války v této pobočce řezenské továrny pracovalo přes 5000 vězňů.⁹⁵ A v KZ Neungamme se pro změnu vyráběly pistole značky Walter vzor 08.⁹⁶ Nástup masivní válečné produkce se pochopitelně projevil na podobě a chodu buchenwaldského tábora vybudováním rozsáhlé zbrojovky Gustloff Werke II. Od začátku roku 1943 se ve fabrice vyráběly karabiny, dále díly protiletectvých a protitankových děl a roku 1944 se zde také zhotovovaly pistole. Třináct velkých hal se rozprostíralo v jihozápadním území tábora u silnice táhnoucí se při garážích a dílnách v obvodu SS. Ke zbrojovce mj. připadalo nádraží, jež nacisté slavnostně otevřeli v červnu 1943, byť stavební práce na železnici z Výmaru do KZ Buchenwald pokračovaly po další rok. Trať vězni položili za pouhé tři měsíce, a protože měla být zhotovena v co nejkratším termínu, vykazovala značné nedostatky a prakticky trvale docházelo k jejímu poškozování.⁹⁷

3.4.3 Tábor ochranné vazby (Schutzhaftlager)

Při koncipování koncentračních táborů se všeobecně volilo obdélníkového tvaru, jenž poskytoval vyšší míru dozoru, jelikož neexistovala snadno přehlédnutelná místa a současně nabízel maximální využití prostoru. U KZ Sachsenhausen se jedenkrát použilo trojúhelníkovitého provedení, které s ohledem na nárůst vězňů bylo kapacitně nevyhovující a zároveň zamezovalo, na rozdíl od obdélníkového vzoru, dalšímu rozšiřování tábora.⁹⁸ Oproti tomu se tábor v KZ Buchenwald svým půdorysem dozajista odlišoval. Například rozestavení bloků, technických a výrobních

⁹⁵ Jörg SKRIEBLEIT (ed.), *Koncentrační tábor Flossenbürg 1938–1945*, Braunschweig, s. 49.

⁹⁶ S. ZÁMEČNÍK, *Za hranicí lidskosti*, s. 181.

⁹⁷ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 335, H. STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 140.

⁹⁸ W. SOFSKY, *Řád teroru: koncentrační tábor*, s. 62-63.

budov naznačuje pravoúhlé uspořádání. Ovšem terasovitý, v oblouk stáčeující se svah Ettersbergu dal vzniknout řadám, které se paprskovitě rozbíhají do půlkruhového útvaru o velkém poloměru. Svažité terén s 69⁹⁹ metrovým převýšením zároveň skýtal příležitost k přehlednému dozírání nad děním uvnitř tábora, jenž zabíral 40 z celkových *circa* 200 hektarů¹⁰⁰ plochy KZ Buchenwald.

Tábor s vězni pochopitelně podléhal přísné kontrole, a to i přes fakt, že potencionální útěk komplikoval bezpočet fyzických překážek (objekty, ploty, stráže). Lágrový život obklopoval v délce tří kilometrů tři metry vysoký plot z ostnatého drátu, ověšený výstražnými cedulemi „Vysoké napětí – životu nebezpečno“ (*Hochspannung–Lebensfahr*), jelikož jím proudilo elektrické napětí o 380 voltech. Součástí vnitřní strany plotu bylo ochranné pásmo, tzv. neutrální zóna (*neutrale Zone*), písečný pás se systémem španělských jezdců provázaných ostnatým drátem. Písek prozrazoval sebemenší narušení zóny, ať již zvukem střípajících kamínků, stopami nebo siluetou, jako tomu bylo u bílého šterku v pásmu smrti v KZ Dachau, na kterém se za tmy ve světle reflektoru snadno zpozoroval stín. Plot doplňovalo v pravidelných rozestupech 22 strážních věží (*Wachturm*), odkud se při vstupu do ochranného pásma bez varování zpustila střelba. Dvoupatrová strážní věž s noclehárnou a odpočívárnou měla v nejvyšším zastřešeném patře do třech směrů k táboru otevřenou pozorovatelnu, z níž ozbrojená stráž i s pomocí otáčivého světlometu nepřetržitě hlídala vězně. Strážní věží č. 1 s reflektorem, dvěma tlampači a hodinami se označovala dřevěná věž hlavní brány (*Haupttor*). K posílení kontroly byly veškeré tři táborové vstupy – hlavní brána, západní brána (*Westtor*) a východní brána (*Osttor*) – rozmístěny v nejvyšším bodě terénu.¹⁰¹

Spojnicí mezi táborem ochranné vazby a obvodem SS pro vězně poskytovala výhradně hlavní brána. Sestávala ze dvou zděných symetrických křídel dělených průjezdem s dřevěnou nástavbou, na níž čněl velký ochoz se strážní věží č. 1. V pravé části budovy brány se nacházely správní kanceláře SS a v levé dvacet věžeňských cel, tzv. bunkry (*Arrest*). Architektonický vzhled brány typově odpovídal vstupům jiných koncentračních táborů.¹⁰² Na mohutných železných vratech průjezdu otrle

⁹⁹ Nejvyšší bod je 444 metrů a nejnižší 375 metrů, [H. STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 35.]

¹⁰⁰ Rudolf BRÁZDA- Jean-Luc SCHWAB, *Cesta růžového trojúhelníku*, s. 85.

¹⁰¹ H. STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 35.

¹⁰² Viz např. KZ Dachau a KZ Sachsenhausen. Naopak odlišné provedení je voleno u KZ Mauthausenu s kamenným vstupem, jenž vyhlížel jako hradní brána se dvěma mohutnými věžemi.

poučoval kovaný nápis „*Każdemu, co jeho jest*“ (*Jedem des Seine*). Za nimi se rozprostírala téměř 20 000 m² veliká nástupní plocha pro seřazování vězňů (*Apellplatz*). Byla středobodem tábora ochranné vazby, na níž dvakrát denně – ráno a večer – probíhalo kontrolní sčítací stavu vězeňského osazenstva. Večerní součet musel souhlasit s tím ranní. Tak vedle živých leželi na zemi i mrtví. Zde táborové velení dávalo na srozuměnou svoji absolutní moc a pohrdání nad všemi vězňenými. Nastoupení, byť v početní přesile ale bezbranní, měli pociťovat bezbrannost a několika hodinové stání za každého počasí se pro ně stávalo doslova mučením.

Apellplatz byl „jevištěm“ lágrového teroru, na němž vězni museli kolektivně přihlížet smrti. Polomrtví se zeslabením hroutili namíste a řadami stojících pronikal křik trestaného na „kozlu“ (*Bock*, nebo také *Prügelbock*). Týraný se musel položit přes dřevěný podstavec, přičemž se mu vypnuly hýždě. Nohy se mu zaklínily do „kozla“ a ruce přidrželi přítomní dozorcí. Trest vykonávající následně většinou pětadvacetkrát holí či býkovcem udeřil vězně do nastaveného pozadí. Torturu vyostřovalo vězňovo hlasité počítání ran. Pakliže se spletl či v mdlobách zapomněl počet úderů, začalo se od začátku. Těžce zraněný měl po výplatě přísně zakázáno nechat se ošetřit a bez ohledu na hluboké tržné rány musel denně pracovat.¹⁰³ Nejinak otřesné scény se odehrávaly při popravách oběšením, které patří k jednomu z nejstarších a nejrozšířenějších způsobů exekuce na světě. Jeho předností je jednoduchost a úspornost provedení, ale též působivost vězící v pomalé a bolestivé smrti.¹⁰⁴

Při příchodu do tábora ochranné vazby musel každý zadržovaný projít vstupní procedurou, na konci již se člověk proměnil v „*heftlinka*“¹⁰⁵, ve vězně koncentračního tábora. Například na začátku války příchozím Polákům buchenwaldští vězni stříhali vlasy a oholili tělesné ochlupení pod širým nebem ve zvláštní zóně¹⁰⁶ (*Sonderzone*) na *Apellplatz*. Kde také ještě před ošacením na blátivém prostranství absolvovali ve

¹⁰³ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 116-117.

¹⁰⁴ Martin MONESTIER, *Historie trestu smrti: dějiny a techniky hrdelního trestu od počátků po současnost*, s. 199-200.

¹⁰⁵ V češtině foneticky užívaná podoba pro „*Häftling*“ – vězeň, nejčastěji používaný výraz českých vězeň; nase rec.ujc.cas.cz [online], [citováno 20. 4. 2014] Dostupné na internet: <http://nase.rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4227>; Josef Čapek často nad významem slova *Häftling* přemýšlel, přičemž posléze usoudil, že český překlad *vězeň* nebo *zajatec* není sto vystihnout jeho skutečný obsah. Proto zvolil český přepis „*heftlink*“. (*Malíř-básník: vzpomínání na Josefa Čapka*, s. 125.)

¹⁰⁶ Ve zvláštní zóně stály dva tzv. zvláštní tábory (*Sonderlager*). O prvním s 2000 polskými vězni pojednávám v části práce věnující se hygieně a šíření infekčních nemocí. V případě druhého lágru se jednalo o tábor s 1035 vídeňskými Židy. Ve skupině byli chlapani mladší 18 ti let, ale i staří lidé, jejichž věk přesahoval 85 let. [H. STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 116]

velkých kádí dezinfekční koupel.¹⁰⁷ Odlišný příjem zažil Ladislav Žáček, který po nahlášení nacionálií ve vězeňské písárně¹⁰⁸ (*Häftlingsschreibstube*) a vydání „...dvou bílých plátýnkách s vyraženými čísly, která si prý přišijeme na oděv, až nám ho vydají. Jedno na kabát (na levou stranu prsou) a druhé na kalhoty (také na levou stranu ve výši stehna).“¹⁰⁹ Tím se stal pouhým číslem, u něhož „...lze pak snadno rozhodnout o jeho životě a smrti bez ohledu na všechna lidská měřítká; v nejlepším případě o něm rozhodne jeho použitelnost.“¹¹⁰ Zdravotní prohlídku proděl až v budově skladu (*Effektenkammer*), kam si se spoluvězni došel pro vězeňské šaty.¹¹¹

V roce 1942 v důsledku masových transportů se v KZ Buchenwald uvedla do provozu dezinfekční stanice (*Desinfektion*), nízká zděná budova v pravé části vězeňského lágru. Zde přijímané osoby odevzdaly osobní a cenné věci. Po zhlédnutí táborovými lékaři, kteří zaznamenávali nemoci a vážné případy rovnou posílali do vězeňské nemocnice, nazí a o holení šli do odšívovací lázně a koupeli.¹¹²

Zatímco na podzim 1939 v KZ Buchenwald Žáček a další čeští vězni po ostříhání zamířili rovnou na své bloky,¹¹³ od roku 1943 všichni vězni transportovaní do tábora nastupovali karanténu v malém táboře (*Kleine Lager*). Pod řadou kamenných bloků ve spodní části tábora vyrostlo během roku 1942 dvanáct baráků, jež od okolí dělil dvojitý plot ostnatého drátu. Sem se umísťovali „přírůstky“. Malý lágr plnil jednak funkci karantény zamezující přenos infekčních chorob do celého tábora, jednak jako rozřídovací sektor pro pracovní nasazení. Odkud noví vězni putovali velkého tábora, pobočných táborů spadající pod správu KZ Buchenwald nebo dále do jiných koncentračních táborů. V primitivním dřevěném baráku, původně určený k ustájení koní, přežívalo 1800 až 1900 vězňů. Ještě v lednu 1945 se tu tísnilo 6000 osob, do dubna toho roku počet vzrostl na neuvěřitelných 17 000 lidí.¹¹⁴ Během

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 116.

¹⁰⁸ Vězeňské komando, ve kterém v červnu 1944 pracovalo na 75 vězňů. Spravovalo kartotéku se seznamy vězňů, vězeňskými čísly vězňů a údaje o stavech táborových bloků, komand a zaměstnání. Mezi lety 1939 a 1941 (než vzniklo oddělení pro pracovní nasazení, *Abt. III E: Arbeitseinsatz*) vedlo i pracovní záznamy. Mělo nestarosti změny v hlášení o celkovém počtu táborového osazenstva, tedy o počtu mrtvých, přijímaných a propouštěných. (H. STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, 52.)

¹⁰⁹ L. ŽÁČEK, *Vzpomínky na Waldenburg a Buchenwald*, s. 41.

¹¹⁰ Primo LEVI, *Je-li toto člověk*, s. 26-27.

¹¹¹ L. ŽÁČEK, *Vzpomínky na Waldenburg a Buchenwald*, s. 42.

¹¹² *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 103-104.

¹¹³ L. ŽÁČEK, *Vzpomínky na Waldenburg a Buchenwald*, s. 44.

¹¹⁴ H. STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 225.

sto dní v malém táboře zemřelo kolem 5200 vězňů.¹¹⁵ Obyvatelé leželi v blocích namačkání ve sbitých kojích. Později se spalo v připojených stanech z celtoviny.¹¹⁶ Zachovat v takovémto prostředí životní podmínky bylo nemožné.

Po skončení často třítydenní¹¹⁷ karantény přešli vězni do bloků pod apelovým náměstím s hlavní bránou. Odtud se v paprskovitém tvaru táhlo dolů po stráni směrem k severnímu cípu tábora pět řad obytných stavení. V každé stálo devět domů. Prvních šest tvořily nízké dřevěné baráky (*Holzbaracke*) s lepenkovými střechami a zbylé tři zděné jednopatrové bloky (*Steinblock*). Dokonce roku 1937 vězni vystavěli 18 dřevěných bloků a v následujících letech bydleli v pětadvaceti až osmadvaceti barácích. Naproti tomu prvních pět z celkových patnácti zděných bloků byly postaveny až v srpnu 1938.¹¹⁸ Posledních deset baráků se ve velkém spěchu stavělo již za války, tehdy zednické práce pokračovaly i v noci za světla reflektorů.¹¹⁹ Dva z nich, bloky č. 46 a č. 50 sloužily Institutu hygieny Zbraní-SS.¹²⁰

Proti vstupu do předsíně bloku se napravo nacházely záchody a nalevo umývárna. Z předpokoje se bočními vchody vcházelo do křídel, na která byl blok rozdělen. V dřevěných barácích byla křídla A a B, kdežto u dvoupodlažního zděného bloku se přízemí označilo A a B a první patro, k němuž vedlo venkovní schodiště, C a D. Místnost A sloužila jako denní místnost (*Tagesraum*) a křídlo B pro změnu jako ložnice (*Schlafraum*).¹²¹ Strop denní místnosti podpíraly hnědočerveně natřené trámy se dvěma čtyřhrannými sloupy. Pod okny stály čtyři delší a tři kratší stoly, každý s dvěma stejně dlouhými lavicemi. Vybavení doplňovala litinová kamna a police pro osobní věci.¹²² Úložný prostor, o který se dělili dva vězni, byl asi metr a půl vysoká skříňka s přihrádkami třicet centimetrů hlubokými. Do horní se sklízely misky se lžicemi, popřípadě prádlo, a dolní sloužila k úschově různých táborovým

¹¹⁵ Tamtéž, s. 226.

¹¹⁶ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 55; M. MOULIS, *To byl Buchenwald*, s. 114; H. STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 150.

¹¹⁷ Miloslav MOULIS, *Neviditelná fronta*, s. 49.

¹¹⁸ H. STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 86.

¹¹⁹ Archiv Národního muzea (dále ANM), f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1940

¹²⁰ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 51, 157–158; H. STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 86.

¹²¹ Dřevěný blok byl 53 metrů dlouhý, 8 metrů široký a 2, 65 metru vysoký. Rozměry denní místnosti čítaly plochu 64 m² a ložnice 96 m². (Tamtéž, s. 86.)

¹²² L. ŽÁČEK, *Vzpomínky na Waldenburg a Buchenwald*, s. 50-51.

řádem povolených věcí.¹²³ Ložnice byla vybavena třípatrovými železnými či dřevěnými postelemi, vyskládanými slavníky.¹²⁴

I uvnitř tábora ochranné vazby se nacházely místa, kde docházelo k likvidaci vězňů. Oproti konírně, tady vraždy probíhaly téměř před zraky vězňů, jelikož někteří pracovali v kancelářích bloků. Zděné baráky č. 46 a č. 50 sloužily různým lékařským experimentům prováděných na vězních. Blok č. 46 od roku 1942 sloužil jako pokusná stanice (*Versuchsstation*), v níž lékaři SS do konce války experimentovali s různými infekčními nemocemi.¹²⁵ Nejčastěji se prováděly pokusy se skvrnitým tyfem a ošetřením popálenin způsobených fosforem.¹²⁶ Roku 1943 byly zahájeny na vězních pokusy se žlutou zimnicí, hledající účinnou očkovací vakcínu proti ní.¹²⁷ Na vězních, kteří byli prohlášeni za nepraceschopné, se zkoušely smrtelné dávky fenolu, které měly ozřejmit snášenlivost této jedovaté látky v očkovacích sérech.¹²⁸ V „Pokusnou stanici skvrnitého tyfu, oddělení výzkumu skvrnitého tyfu a virů“ (*Abteilung für Fleckfieber- und Virusforschung*) se roku 1943 proměnil blok č. 50. Jednalo se pobočku Hygienického ústavu Zbraní SS (*Hygiene- Instituts der Waffen-SS*).¹²⁹

U západní brány od roku 1941 stála vězeňská kantýna (*Häftlingskantine*), v níž vězni mohli koupit zboží vyrobené v táboře anebo levně nakoupené táborovým velením. Poměrně velkou plochu *Apellplatz* zabíraly dílny DAW vystavěné roku 1940, v nichž se nacházely truhlářské, elektrikářské a zámečnické dílny. Čištěním nábojnic, opravami optických zařízení a výrobou pušek se provozovna zaměřila také na zbrojní výrobu. V provozovnách pracovalo 1400 vězňů.¹³⁰ Těla mrtvých vězňů se v KZ Buchenwald zpopelňovala. Ke kremaci ostatků se původně od podzimu 1937 užívalo městského krematoria ve Výmaru, než bylo v polovině roku 1940 u východní brány postaveno táborové krematorium (*Krematorium*). V létě roku 1942 si SS objednaly od erfurtské firmy „Topf & Söhne“ instalaci speciálně pro koncentrační tábor výkonnějších pecí.¹³¹ S příchodem války se krematorium přeměnilo na jedno

¹²³ ANM, fond Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2.

¹²⁴ J. HAJŠMAN, *V drápech bestie. Vzpomínky na Buchenwald*, s. 78–77; W. SOFSKY, *Řád teroru: koncentrační tábor*, s. 78; J. ULRICH, *Šest let za ostnatým drátem*, s. 57.

¹²⁵ H. STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, 200.

¹²⁶ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 185.

¹²⁷ S. ZÁMEČNÍK, *Za hranicí lidskosti*, s. 138.

¹²⁸ Tamtéž, s. 140–141.

¹²⁹ H. STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 200.

¹³⁰ Tamtéž, s. 36, W. SOFSKY, s. 187.

¹³¹ H. STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 93, 141–142.

z nejnebezpečnějších míst v táboře ochranné vazby, jelikož na jeho dvoře a ve sklepení dozorcí SS popravovali vězně, na něž se začala vztahovat tzv. poprava bez soudního řízení¹³² (*Sonderbehandlung*). Takto v noci ze 17. na 18. srpna 1944 byl v místnosti krematoria u kremačních pecí zastřelen bývalý předseda německých komunistů Ernst Thälmann.¹³³

Ve spodní části vězeňského tábora leželo několik dalších staveb. Zahradnictví (*Gärtnerei*) se skleníky, záhony a čistící stanicí (*Kläranlage*). V západní části pod malým táborem se nacházela vězeňská nemocnice (*Häftlingskrankenbau*). „Revír“, jak se v táboře nemocnici říkalo. Zpočátku měl pouze dva baráky, ale rozšiřováním vězeňského osazenstva se rozrůstalo i jeho technické zázemí. Potřebný materiál pro přístavby vězni kradli ze staveb jiných objektů. Sloužil zde lékař SS, a v prvních letech zde nesměl vykonávat žádné zdravotní práce žádný vězeň lékař. Postupně se ale i situace v tomto směru zlepšovala a již roku 1941 na „revíru“ vykonávali lékařskou praxi první vězni. Nemocnice měla ambulance pro oční, krční a ušní onemocnění, byla tu lékárna, chirurgické a dezinfekční oddělení aj. Ovšem kapacita a prostředky zdravotnického zařízení nikdy nestačily tak velkému množství nemocných. Stinnou stránkou historie „revíru“ jsou vraždy lékařů SS, kteří fenolovými injekcemi zabíjeli práce neschopné, anebo vězně určené k likvidaci.¹³⁴

V blízkosti táborové nemocnice se nacházely dvě stavby tzv. zvláštní stavba (*Sonderbau*), táborový nevěstinec, a hala kina (Kino) Od zavedení nevěstinců ve vybraných táborech¹³⁵ Himmler sliboval nárůst práce zotročených vězňů, poněvadž využívání zdejších služeb směli pouze vězni se zvláštními poukazy, které se vystavovaly jen za vynikající pracovní výkon.¹³⁶ V nevěstinci do července 1943 pracovalo šestnáct vězeňkyň z KZ Ravensbrück ve věku mezi 20 a 30 lety. Každá vězeňkyně-prostitutka musela denně poskytnout sexuální služby zhruba pěti vězňům. Zákaz vstupu do zvláštní stavby měli vězni z malého tábora, Židé, Sinti, Romové a vězni sovětské národnosti. Nutno dodat, že pro poskytování sexuálních služeb se

¹³² Zavedeno bylo s vyhlášením války Polsku. SS prakticky získaly nad vězni hrdelní moc, protože tříměsíční přezkoumávání ochranné vazby a uvěznění v koncentračním táboře se stalo časově zcela neomezeným. (S. ZÁMEČNÍK, *To bylo Dachau*, s. 89)

¹³³ H. STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 191, 194.

¹³⁴ Miloslav MATOUŠEK, *Buchenwald*, s. 48-54.

¹³⁵ Nacisté toto zařízení zbudovali i v dalších čtyřech táborech (Auschwitz I, Dachau, Gusen a Mauthausen). (Laurence REES, *Osvětim: nacisté a „konečné řešení“*, s. 202.)

¹³⁶ Historik a bývalý vězeň KL Dachau Stanislav Zámečník uvedl: „Opatření se minulo účinkem, neboť političtí vězni tuto vymoženost bojkotovali.“ (S. ZÁMEČNÍK, *Za hranicí lidskosti*, s. 204)

ženy rozhodovaly nejen z důvodů vyšších přídělů stravy a lepších životních podmínek, ale zejména tak činily díky slibu brzkého propuštění.¹³⁷

Kino původně stálo mimo tábor a sloužilo jako tělocvična SS. Na podzim 1940 se tu poprvé promítal film pro vězně za dozoru SS. Vězni museli za návštěvu lágrového biografu zaplatit, čímž SS získávaly značné finanční zisky. Budova však posloužila mnoha účelům. Proběhla zde vězeňská hudební představení nebo se tu shromažďovali vězni připravení k transportům z tábora. Svou odlehlostí též vyhovovala k vykonávání trestu na vězních.

¹³⁷ H. STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 145.

4 Hygienické poměry v koncentračním táboře

„Naši lékaři jsou přesvědčeni, že podvyživované tělo, které nemá dostatek vitamínů a organismus nalézající se ve stálém nervovém a duševním napětí a strachu a nejistotě, ze začátku pomalu, ale později jistě bude velmi rychle ztrácet obranné schopnosti vůči chorobám a s nimi nebude se moci vítězně vypořádat.“

Jaroslav Hájek¹³⁸

4.1 Pachy, tělesná očista a vězeňské ošacení

Vězeňské místo vyvíjelo na jednotlivce nepřetržitý tlak k zachování hygienických návyků, které měly přímý vliv na sociální strukturu patřičného tábora. Čím početnější osazenstvo KZ Buchenwaldu bylo, tím více času a úsilí se muselo věnovat dbaní o osobní hygienu, jelikož s nárůstem zadržovaných rostly sociální kontakty a logicky se zvyšovalo i riziko přenosu nemocí. Naproti tomu úprava vzhledu mohla být prostředkem k udržení nepostižitelnosti, a tudíž předcházela fyzickým trestům.¹³⁹ Hygienu charakterizují různé věci. Jídlo, zápach, kultivace těla, péče o šaty/opatrování šatů, zdravotní péče, infekční onemocnění, spánek atd. V případě zkoumání každodennosti KZ Buchenwald je proto nezbytné zabývat se následujícími atributy, které v sobě zrcadlí samu životní úroveň a boj o její zkvalitnění.

Smrdutost kouře z kremačních komínů zaujímá v zápachu koncentračního tábora jeden z jeho elementárních projevů. Mísení zápachu plamenné směsi koksu a lidské tkáně s okolním ovzduším dovršovalo soužití vězňů se smrtí. *„Pouze jediná věc je jistá, nepochybná, neklamná: dým. V barácích i mezi baráky, pod nebem i nad zemí, v pohyblivém vzduchu těžký a nehybný jako mrtvá hmota plní ústa, hrdlo, plíce, nos, prosakuje šatstvem, uniká do potravin.“*¹⁴⁰ Jeho nesnesitelnost dotvářela škálu lágrových pachů a napovídala o zběsilosti místa.¹⁴¹ A třebaže noví vězni neschopni domyslet si v prvních okamžicích po svém příchodu onu hrůznost, někteří v nasládlých poryvech rozpoznávali strašlivé složení paliva. *„Do nosu mě uhodí odporný puch spáleného masa a seškvařených vlasů. Ten zápach znám! Je to pach spáleného lidského masa uvolňující akrolein, podobně jako kostelní svíce*

¹³⁸ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2.

¹³⁹ V. SMITH, *Dějiny čistoty a osobní hygieny*, s. 39, 41, 44.

¹⁴⁰ S. SZMAGLEWSKA, *Dýmy nad Birkenau*, s. 282.

¹⁴¹ Čich jako důležitý smysl detekující kvalitu vzduchu představuje dle Alaina Corbina předvoj chuti upozorňující *„...na přítomnost jedu, i když ani o to tolik nejde. Čich rozlišuje nebezpečí, které visí ve vzduchu.“* (A. CORBIN, *Narcis a miazma*, s. 14).

vyrobené ze zvířecích mršín,“ dosvědčuje Miklós Nyiszli, maďarský Žid a lékař, jenž byl v roce 1944 deportován do Osvětimi.¹⁴² Fráze „*proletět komínem, ztratit se jako dým...*“¹⁴³ už pouze dokreslovala v buchenwaldské mluvě splnutí palčivého kouře s umíráním a všedním lágrovým rytmem.

Zápach hořících zbytků se vázal k černému dýmu, který vzbuzoval nevyhnutelnost záhuby, zračil závěrečnou etapu koncentračnického bytí a byl posledním představením zavražděných. Mnozí pamětníci se rozpomínají na tmavá, mrtvolným puchem nasycená mračna, jež stoupla k nebi, aby vzápětí popel z nich klesal na střechy tábora a zahaloval vše dosud živé.

Jorge Semprún jej posuzuje jako podivný, neodbytný, zvláštní, „*nasládlý, vtíravý s doslova odpornými závaný štíplavosti.*“ Ve své knize *Psaní nebo život* zmiňuje vzpomínky francouzského politika Léona Bluma: „*První jeho [KZ Buchenwald, pozn. autora] známkou, kterou jsme zaznamenali, byl podivný zápach, který k nám často večer pronikal otevřenými okny, a jestliže vítr váł i dále stejným směrem, sužoval nás pak celou noc: byl to pach pecí krematoria...*“¹⁴⁴ Motiv dýmu se objevuje nejen v memoárech, ale také jej nalezneme v poetickém názvu¹⁴⁵ románového díla, případně posloužil pro námět prozaické tvorby. Úvodní básně *Ó komíny* ze sbírky *V příbytcích smrti* německá autorka židovského původu Nelly Sachsová zachycuje realitu holokaustu, v níž děsivost továren na smrt, vyjma plynových komor a cihlových komínů, zhmotňuje právě vznášející se kouř.¹⁴⁶

Mrtvolný závan těla při cineraci nebo za rozkladu je spojován se smrtí,¹⁴⁷ kterážto nejenom, že deprimovala pohledem na bezvládná těla, ba dokonce svým zápachem skličovala. „*Všude mne*“ píše Jan Hajšman „*až dusil nesnesitelný puch, onen děsný puch, jímž čpěl tábor, pokud neodvezli hromadu mrtvol ze dvora krematoria.*“¹⁴⁸ Semprún při vzpomínce na loučení se svým profesorským učitelem ze sorbonnské univerzity a spoluvězněm v buchenwaldském táboře poznamenal:

¹⁴² M. NYISZLI, *Byl jsem Mengeleho asistentem*, s. 12.

¹⁴³ J. SEMPRÚN, *Psaní nebo život*, s. 19.

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 15.

¹⁴⁵ Pro ukázkou uveďme román *Můj bratr dým* spisovatele Oty B. Krause pojednávající o rodinném táboře v Osvětimi-Březince, nebo již výše citované vzpomínky *Dýmy nad Birkenau*.

¹⁴⁶ N. HEINRICOVÁ – J. HRDLIČKOVÁ, *Obráz druhé světové války a holocaustu v německy psané literatuře*, s. 28.

¹⁴⁷ A. CORBIN, *Narcis a miazma*, s. 34.

¹⁴⁸ J. HAJŠMAN, *V drápech bestie: Buchenwald*, s. 333.

„Ale Maurice Halbwachs¹⁴⁹ zjevně už nepociťoval žádnou touhu, ani touhu zemřít. Už určitě přešel na druhou stranu páchnoucí věčnosti svého rozkládajícího se těla. Vzal jsem ho do náruče, přiblížil jsem svou tvář k jeho obličejí, byl jsem zaplaven smrdutým pachem smrti, která jím prorůstala jako masožravá rostlina, jedovatá květina, jako oslňující tlení. Abych tento nesnesitelný okamžik snáze překonal, abych ho přinejmenším prožil bez sebelítosti, s neokázalým soucitem bez patosu, řekl jsem si záměrně posměšně, že se v Buchenwaldu naučím alespoň tohle, alespoň rozpoznávat mnohočetné pachy smrti. Pach kouře krematoria, pachy v bloku invalidů a v barácích Revieru. Pach kůže a kolínské Sturmführerů SS. Říkal jsem si, že to je důležitá znalost, ale je to i znalost praktická? Kdo ale může přísahat, že není?“¹⁵⁰

Katastrofální podmínky v táboře podtrhoval vzduch typický pro jednotlivá místa. Zdi dřevěných i zděných stavení absorbovaly a konzervovaly pachy, stejně tak i prkenná podlaha a skromné vybavení budov.¹⁵¹ V buchenwaldských poměrech se zmítala změř agresivních zápachů obzvláště bloky, latrínami, anebo nemocničními pokoji revíru. Přes ohavnou plynatost výkalů a moči se společné toalety malého tábora, zbudovaného roku 1942, zamořující své okolí proměnily v území „úniku“. Díky jejich znečištění a silně odpudivému puchu se jim příslušníci SS zásadně vyhýbali, čímž se staly centrem přátelského stětávání, výměnného obchodu, leč i schůzek podzemního odboje.¹⁵² Místnosti se záchody na vězeňských barácích proměnlivě naplňovala také vůně kouřeného tabáku. Na bloku č. 47 si „šluka“ dopřával mimo jiných i Emil Filla spolu se svým přítelem Janem Hajšmanem. Záchody nabízely vhodná zákoutí ke kouření, které táborová moc zakazovala a za jeho porušení ukládala přísné tresty.¹⁵³

Zápach exkrementů vězňům ztrpčoval žití zejména v letních měsících, za nichž tábor opakovaně trpěl nedostatkem vody. Přerušování její dodávky mělo fatální dopad na celkovou hygienickou situaci, což citelně zhoršovalo i kvalitu vzduchu. Zvláště ve dnech, kdy voda tekla pouze jedenkrát denně po dobu jedné hodiny, byly záchodové mísy po celý den přeplněné, a až v krátce vyhrazeném čase mohli vězni latríny

¹⁴⁹ Francouzský sociolog a filozof, narozený 11. března 1877 v Remeši, jenž se stal představitelem „durkheimské školy“ a hlavním teoretikem sociologie paměti. Zemřel 16. března 1945 v KZ Buchenwald.

¹⁵⁰ J. SEMPRŮN, *Psaní nebo život*, s. 40-41. Potřzená jsou slova, která autor ve své knize zvýraznil kurzívou.

¹⁵¹ A. CORBIN, *Narcis a miazma*, s. 31.

¹⁵² J. SEMPRŮN, *Psaní nebo život*, s. 38-39.

¹⁵³ ANM, Praha, Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2.

spláchnout a vyčistit. Někdy však voda netekla „... i týden, a tu musely být zřizovány mezi bloky na táborových ulicích provisorní latríny, které otravovaly pobyt v táboře k nesnesení.“¹⁵⁴ Řada těchto a dalších faktorů vnějšího prostředí působila na tělesnou vůni vězňů,¹⁵⁵ jež nebyla pachem „...špatně umytého člověka, ale pach *häftlinga*, neurčitý nasládlý, pach, který nás přivítal, když jsme přišli do lágru, a který vytrvale vychází z lágrových ložnic, z kuchyní, z umýváren a záchodů.“¹⁵⁶

Přemírná koncentrace a hromadění fekálií v parných dnech zintenzivňovaly hnilobný puch a zadávaly k rozšíření nebezpečných infekčních onemocnění. I chorobnost produkuje odér churavého, jenž může být vnímán za ztrátu pachu zdraví,¹⁵⁷ jelikož některá onemocnění nepříjemně ovlivňují kvalitu tělesné vůně¹⁵⁸. Kupříkladu zápach hnisavě mokvajícího vředu byl příznakem zánětu kůže, jednoho z nejčastějších lágrových neduhů.¹⁵⁹ Rovněž tyfová onemocnění provázely specifické příznaky, při nichž břišní tyfus značilo charakteristické zbarvení a smrdutost stolice. Zdravotní komplikace na revíru prostupovala spletitost výparů dezinfekčních přípravků a léčiv mísených se zatuchlostí krve a výměšků. „*Péče o nemocné nebyla skoro žádná. Mnohých jich [vězňů, pozn. autora] trpělo průjmem a nemohouce chodit, leželi ve vlastních výkalech. Stalo se tak, že slavníkem hořejší postele zcela prosáknutým kapala směs na spodní palandu s pacientem.*“¹⁶⁰

Vedle infekce a nemoci působí na lidskou vůni také emociální vypětí a jídlo, jehož vliv je zřejmě největší.¹⁶¹ Nedostatečná strava s mizivým obsahem vitamínů zapříčiňovala, že vězni zapáchli třeba po stráveném syrovém, jen povařeném tuřínu a zeli.¹⁶² Taktéž svoji roli hrál strach. Člověk byl v táboře každodenně vystaven stresovým situacím, ať již šlo o vlastní ohrožení nebo při přihlížení různým excesům páchaných na ostatních vězních. Tyto otřesné výjevy živily obavy, které jsou

¹⁵⁴ J. ULRICH, *6 let za ostnatým drátem*, s. 59-60.

¹⁵⁵ Nutno připočítat genetické dispozice, jež také mají rozhodující vliv na tělesný pach člověka. (Bakalářská práce Jitka. FIALOVÁ, *Dietetické faktory ovlivňující lidský pach* [online], s. 18.)

¹⁵⁶ P. LEVI, *Je-li toto člověk*, s. 153.

¹⁵⁷ A. CORBIN, *Narcis a miazma*, s. 44.

¹⁵⁸ Měnit ji mohou nemoci, „...které jsou způsobeny aktivitou bakterií různých patogenů. Většina povrchu těla je osídlena vlastní mikroflórou, která se může za určitých podmínek změnit na patogeny. Cizí mikroorganismy mohou také napadnout různé části lidského těla, např. kůži, ústní dutinu, genitálie, močové ústrojí atd.“ (Bakalářská práce, J. FIALOVÁ, *Dietetické faktory ovlivňující lidský pach* [online], s. 23.)

¹⁵⁹ J. BENEŠ, *V německém zajetí*, s. 103.

¹⁶⁰ ANM, Praha, Ing. Bohumil Příklad, kt Buchenwald, kr. č. 4, inv. č. 170.

¹⁶¹ Srov. „*Poživatiny, tedy vzduch, nápoje a potrava, rovněž ovlivňují excreta a potažmo i pach jedince.*“ (Alain CORBIN, *Narcis a miazma*, Praha 2004, s. 43.) Potržená jsou slova, která autor ve své knize zvýraznil kurzivou.

¹⁶² P. LEVI, *Je-li toto člověk*, s. 110.

původcem nepříjemného tělesného pachu, tzv. vůně strachu.¹⁶³ Zápach se podílel na sociálním soužití v koncentračním táboře, a proto vládnoucí životní poměry vyvolávaly pocity nechutenství, které se projevovaly nejen mezi vězni¹⁶⁴, nýbrž zesilovaly a odůvodňovaly pohrdání stráží SS.¹⁶⁵ Například vězeňskému komandu vynášecí latríny se díky zápachu, jenž jeho členové roznášeli, posměšně přezdívalo „Kolonne 4711“, podle známé značky kolínské vody firmy Maurer & Wirtz z Kolína nad Rýnem, jejíž historie sahá až k roku 1792.¹⁶⁶

Nikoliv pouhý čich utvrzoval zhnusení vězně k vězni a prostředí tábora, ale vjemy přenášel i oční kontakt. A protože smyslové orgány propojují lidské tělo s okolním světem, nelze pochybovat, že v kombinaci těchto smyslů byly reakcí na životní poměry primárně odpor a odtažitost.¹⁶⁷ V nečistotě a z ní vycházející smrdutosti – takřka neodlučitelné stránky lágrového života - ulic, bloků a koneckonců i samotných vězňů se promítaly stravovací podmínky, zušlechťování těla, lékařská péče a zdravotní situace. A čistota se zde zformovala v jedinečný nástroj moci. V uzavřeném, lidmi přečpaném prostoru, jakým je koncentrační tábor, se míra respektování základních hygienických pravidel rovnala schopnosti přežít. Důležitý předpoklad sehrála sounáležitost vězňů, kteří v zájmu udržení společenství dodržovali nepsané zákony, mimo jiných plnění tělesné očisty. Úpěnlivě a přísně se hlídal ten, kdo „...se nechce [...] a musí se honit koupat.“¹⁶⁸ Nejinak se střežili muslimani, vězni nacházející se fyzicky i duševně na pokraji smrti, „...kteří z hladu a vnitřní neukázněnosti vybírali bedny a odpadky z hromad odpadků. Proti těmto demoralizovaným vězňům zakročovali vězňové sami z hygienických důvodů a v zájmu celého tábora.“¹⁶⁹ Ve snaze zabránit konzumaci zkažených potravin, jejichž pozření mohlo svést k infekčním onemocněním.

Lhostejný postoj ke krášení zevnějšku vyvolával vlnu apatie a nevraživosti a napomáhal v postupném budování podvědomí o jednotlivých vězních, ba i celých národnostech v táboře. Aniž by Vojtěch Hanzal, dle svých slov, stranil českým

¹⁶³ Při výzkumech byla vůně strachu „...hodnocena jako intenzivnější a méně příjemná, navíc jim připomínala agresivitu.“ (J. FIALOVÁ, *Dietetické faktory ovlivňující lidský pach* [online], s. 21.)

¹⁶⁴ Odpor vzbuzovali například tzv. muslimani, kteří zapáchali potem, močí, nebo výkaly, jež jim stékaly po nohou.

¹⁶⁵ Alain Corbin ve své knize *Narcis a miazma* konstatuje, že se tělesný pach ve společenském životě jedince mj. projevuje sympatií a antipatií. (A. CORBIN, *Narcis a miazma*, s. 48.)

¹⁶⁶ E. FEIN – K. FLANNER, *Rot-weiss-rot in Buchenwald*, s. 118.

¹⁶⁷ V. SMITH, *Dějiny čistoty a osobní hygieny*, s. 33-34.

¹⁶⁸ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1942.

¹⁶⁹ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1940.

vězňům, hodnotí, že „...jsou velmi čistotní, i v těch nejhorších situacích nezapomínají na svoji lidskou důstojnost...“ Naopak slovní hříčka „...se myje po belgicku nebo po francouzsku...“ v sobě poodhaluje kategorizování belgických a francouzských spoluvězňů, jež „...ač mají úroveň velmi vysokou, nezachovávají čistotu.“¹⁷⁰ Hanzal svým hodnocením pronikl do neméně zásadního významu mytí, při němž si člověk získával vitalitu a zachovával mravní sílu. Každým pohybem činil tichou manifestaci lidskosti, přičemž neočišťoval pouze svoji tělesnou schránku, nýbrž podvoloval se i vnitřní, duševní očištění.¹⁷¹ „Čistota je mravní ctností,“ napsala historička Virginia Smithová.¹⁷²

I v koncentračním táboře platilo, „...že úprava vzhledu je prostředkem postupu na společenském žebříčku...“¹⁷³ Dbání o vzhled zaručovalo vyvarování se těm nejtvrdějším trestům.¹⁷⁴ Při příchodu do tábora se nováčkům stříhala hlava dohola. V KZ Buchenwald se uplatňovalo dvojího způsobu, tzv. „kohoutek“ a „dálnice“. U prvního provedení se přes celou hlavu ponechal pruh vlasů, tři až čtyři centimetry široký a nanejvýš dva centimetry vysoký. „Dálnicí“ v opaku tvořil asi čtyři centimetry široký pás vystříhaný ve dvoucentimetrovém strništi.¹⁷⁵ Ponižující akt posluhoval nikoli jen hygienickým účelům, ale také „symbolickému zohavení“. Nahým tělům byla vzata individualita s úmyslem proměnit zástupy uvězněných v prázdnou masu. Posléze si vězni (až na prominenty) museli nechat vždy po čtrnácti dnech ostříhat, jednou dle vzoru „dálnice“, podruhé na „kohouta“. Jinak dotyčný riskoval obvinění z přípravy na útěk.¹⁷⁶

Všichni vězni měli z příkazu táborového velení nakázáno po ranním budíčku umýt se do půli těla, což v baráku až se 400¹⁷⁷ lidmi představovalo téměř nadlidský úkol. V případě koupele celého těla byl postup mnohem složitější. Do roku 1938 se vodou zásobila výhradně vězeňská kuchyně a vězňům v zimě nezbývalo nic jiného než

¹⁷⁰ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1942.

¹⁷¹ P. LEVI, *Je-li toto člověk*, s. 40.

¹⁷² V. SMITH, *Dějiny čistoty a osobní hygieny*, s. 46.

¹⁷³ Tamtéž, s. 44.

¹⁷⁴ Richard Glazar, český židovský vězeň pracující v komandu třídění šatstva zplynovaných Židů ve vyhlazovacím táboře Treblinka ve východním Polsku, si ve svých memoárech vybavuje jedno z nejzákladnějších pravidel továrny na smrt. „Ze všeho nejdřív si ale pamatuj – kdo má nevolnější, zarostlejší a vůbec utahanější obličej, ten jako by si rovnou namlouval karabáč a předplácel lazaret.“ (R. GLAZAR, *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky*, s. 34.)

¹⁷⁵ Lancinger

¹⁷⁶ Milošlav MOULIS, *Neviditelná fronta*, s. 41; M. MOULIS, *To byl Buchenwald*, s. 25.

¹⁷⁷ SOKA Rokycany, f. Svaz osvobozených politických vězňů - odbočka Rokycany, J. Lancinger - Koncentrační tábor Buchenwald, i. č. 2005, s. 14, ev.č. 175.

se mýt napadaným sněhem.¹⁷⁸ Ani pozvolně vznikající vodovod nepřinesl zásadní změny k lepšímu, protože v létě za parných a suchých dnů „...o koupání nemohlo být ani řeči.“¹⁷⁹ Avšak i koupel se řídila hierarchií vězeňského kolektivu. Zpočátku prominenti chodili do sprch pravidelně jedenkrát týdně¹⁸⁰ a ostatní jednou za čtrnáct dnů.¹⁸¹ Lágrová koupelna pojala na 60¹⁸² vězňů, kdežto zbylí vyčkávali, až se první skupina se spěchem v teple tekoucí vodě opláchně. S trochou štěstí se někteří namydli jádrovým mýdlem.¹⁸³ Koncem války zažíval KZ Buchenwald nouzi o palivo a prodlevy mezi těmito dny se prodlužovaly, „...takže koncem r. 1944 byla možnost koupati se jednou za 8 neděl a v r. 1945 jen dvakrát.“¹⁸⁴

Se strádáním vody se potýkala také prádelna. Po léta lágrového provozu se namátkové čištění, iniciované většinou po dvou týdnech nejstaršími světnice, propracovalo k pravidelnému vybírání špinavého ošacení. Ale v době sucha se jednoduše vězni v znečištěném prádle potírali bílým desinfekčním roztokem.¹⁸⁵ Vězni se údržbou šatů snažili předejít jakémukoliv potrestání. Svršky a kalhoty ve volném čase kartáčovali, roztržené části oblečení, když sehnali jehlu a niť, si zašívávali nebo z kusů hadrů si šili rukavice či klapky na uši. Za bezmála osm let fungování buchenwaldského tábora se vzhled vězňů mnohokrát změnil. V roce 1937 nosili vězni staré policejní uniformy nebo vlastní obleky, ve kterých byli zatčeni. V zimě kabáty, kalhoty a čepice poskrovnou uchránily před mrazem a teplejší vatové vesty obdržel zlomek pracujících. Přibližně v půli roku 1939 si vězni začali oblékat modro bíle pruhované mundúry, zvané zebry.¹⁸⁶ „*Takové oblečení osobu znetvořovalo, ale bylo jednotné. Všichni vypadali stejně. Každý se stal exemplářem jednoho druhu, rozdíly vnějšího zjevu byly zcela setřeny.*“¹⁸⁷ Nicméně později „zebry“ docházely, načež je nahrazovaly staré a rozedrané uniformy bavorské a pruské policie, a tak „*lidé chodili*

¹⁷⁸ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1940.

¹⁷⁹ J. ULRICH, *6 let za ostnatým drátem*, s. 60.

¹⁸⁰ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2.

¹⁸¹ SOKA Rokycany, f. Svaz osvobozených politických vězňů - odbočka Rokycany, J. Lancinger - Koncentrační tábor Buchenwald, i. č. 2005, s. 14, ev.č. 175.

¹⁸² ANM, f. HÁJEK Jaroslav, kr. č. 2, 1939/2.

¹⁸³ SOKA Rokycany, f. Svaz osvobozených politických vězňů - odbočka Rokycany, J. Lancinger - Koncentrační tábor Buchenwald, i. č. 2005, s. 14, ev.č. 175.

¹⁸⁴ SOKA Rokycany, f. Svaz osvobozených politických vězňů - odbočka Rokycany, J. Lancinger - Koncentrační tábor Buchenwald, i. č. 2005, s. 14, ev.č. 175.

¹⁸⁵ J. Ulrich. *6 let za ostnatým drátem*, s. 60.

¹⁸⁶ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1940.

¹⁸⁷ W. SOFSKY, *Řád teroru: koncentrační tábor*, s. 94.

špinaví a rozedraní až hrůza. Vypadali jsme jako sbor trhanů. Záplatu dostal člověk jen za chleba,“ rozhořčoval se Jan Hajšman.¹⁸⁸

Týž problém v roce 1942 vyvstával u lágrové obuvi zastoupené prostými dřeváky nebo „mejšlemi“ (či „mejšláky“), dřevěné pantofle s koženým nártem.¹⁸⁹ V obuvi nikdo nesměl do bloku vstoupit, aniž by si ji předem neočistil. Na pořádek vězeňského bloku dohlížel dozorce SS jako vedoucí bloku (*Blockführer*). Na starost měl několik baráků, kde prováděl prohlídky a také ve většině případů rozhodoval o uložených trestech. Za disciplínu na bloku se mu zodpovídal nejstarší bloku (*Blockälteste*). Pro tuto funkci byl vždy vybrán vězeň samosprávou tábora a na doporučení nejstaršího tábora¹⁹⁰ (*Lagerältester*), nejvyšší vězeňský funkcionář v táboře. Nejstarší bloku měl při sobě nejstaršího světnice (*Stubendienst*), který dozíral na vydávání jídla, úklid, čistotu prádla a kontrolu hygieny.¹⁹¹ *Blockführer* až s pedantskou přesností a rázovitostí kontroloval čistotu, a nosit proto tady „...špinavé boty znamenalo hrát o život.“¹⁹² Někteří se pro tuto situaci „vyzbrojili“ dřevěným nožem, jímž si přilnuté bahno seškrabávaly. Jiní si boty omývali před bloky v betonových korytech s dešťovou vodou. Před vstupem do denní místnosti si pak dřeváky zuli. A ti z prominentních vězňů, kteří nosili civilní obuv, si ji svázali tkaničkami a pověsili přes trnož stolu, u něhož seděli. To na druhou stranu přes přísnost předpisu zamezovalo dalšímu zanedbání pořádku interiérů a tedy i celkovému znečištění.¹⁹³

4.2 Stravování

O složení a podobě vězeňského jídelníčku v koncentračních táborech se již napsalo mnoho. V podstatě je stravě věnována pozornost ve všech memoárových dílech, která především zdůrazňují decimující účinek lágrového jídla na lidský organismus. „*Tábor je hlad. My sami jsme hlad, ztělesnění hladu,*“¹⁹⁴ shledával jeden

¹⁸⁸ J. HAJŠMAN, *V drápech bestie: Buchenwald*, s. 127.

¹⁸⁹ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1942.

¹⁹⁰ Nejstarší tábora byl zodpovědný za pořádek v celém vězeňském táboře a zároveň jeho mluvčím vůči SS. (*Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 58.)

¹⁹¹ Na bloku byla ještě pozice nejstaršího stolu (*Tischältester*), jenž dbal na řádný výdej jídla, aby nikdo ze spoluvězňů nebyl znevýhodněn. Dozíral také na přídatné porce jídla, nebo aby se u stolu pravidelně střídaly úklidové služby, které po jídle uklízely stůl. (M. MOULIS, *To byl Buchenwald*, s. 26; W. SOFSKY, *Řád teroru: koncentrační tábor*, s. 142.)

¹⁹² ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1940

¹⁹³ Tamtéž; ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2.

¹⁹⁴ P. LEVI, *Je-li toto člověk*, s. 78.

z vězňů. Když byl vězňům odepřen příděl stravy, posloužil hlad jako nejprostší forma trestu a jako nejméně nákladný systém vyhlazování. Oslaboval, hubil a přiváděl vězně k zoufalým činům a krádežím, jichž by se za normálních okolností ve svobodném životě nikdy nedopustili. Polští vězni, o kterých pojednávám níže, k získání více jídla použili těl zesnulých spoluvězňů. S nimi se pak vláčeli ke kotlům s polévkou, kde si v přítomnosti mrtvého vyžádali dva příděly. Uplatňovali tím lágrovou zásadu, že aby vězeň dostal stravu, musel si pro ni osobně dojít.¹⁹⁵ Otřesný příklad Poláků dosvědčuje hloubku otupělosti a bezmocnosti, jež hlad v lidech v táboře probouzel. „*Nepředstavitelná podvůživa vězňů je samozřejmou příčinou toho, že středem vší té primitivní pudivosti, k níž duševní život v lágru ‚regreduje‘, je pud potravní.*“¹⁹⁶

Vězeňská strava zahrnovala suroviny nevalné jakosti. K snídani se podávalo čtvrtlitru černé, neslazené kávy nebo polévka zažloutlé či bílé barvy. Nejednou se stalo, že vězni po dlouhém pracovním dni jedli pouze polévku, protože polední porce se vydávala až večer. Byly-li ovšem z padesátilitrových kotlů večerní dávky rozdávány, pili vězni černou, hořkou kávu a k ní zakusovali mrkev, syrovou ředkev anebo kyselé zelí. Přísady v polévce se velmi různily. Litr teplé vody se kombinoval s nahnílymi bramborami, listím z cukrovky, zelím, hlávkovým salátem, žitnou a sušenou moukou, tuřínem, špenátem, řepou, ovesnými vločkami, pohankou, travinami a výjimečně hrachem a skrovným množstvím masa. Rokem 1943 se polévka nahrazovala řídkou krmnou řepou a směsí špenátu, chrástu řepy, mrkve a jiného zeleninového odpadu. Jednou dvakrát týdně se podával guláš s jakousi omáčkou bez chuti, brambory a malou porcí masa, popřípadě mrkve a řepy. Krom toho ve dvou dnech v týdnu bylo vězňům přidáno kolečko krvavého salámu.¹⁹⁷

Každodenní příděl se skládal z margarínu a chleba, jejichž gramáž vykazovala za války sestupnou tendenci. Původní váha chleba se blížila nanejvýše k 750 g denně, jenže v první polovině roku 1942 klesl na 350 g¹⁹⁸ a ke konci války dokonce na 300

¹⁹⁵ J. ULRICH, *6 let za ostnatým drátem*, s. 16.

¹⁹⁶ Tento prostoduchý instinkt, vysvětluje psychiatr a osvětimský vězeň Viktor E. Frankl, se projevoval při tzv. „žaludeční onanii“, během které vězni hovořili o jídle, receptech na vaření apod. (V. E. FRANKL, *A přesto říci životu ano*, s. 39); Přičemž poukazuje na škodlivost slovního sebeukájení, které sice mohlo psychicky ulevit, ale pro tělo, jež si již navyklo na stravu o nižších kaloriích, byly takovéto afekty z fyziologického hlediska spíše přitížením. (Tamtéž, s. 39–40.)

¹⁹⁷ J. HAJŠMAN, *V drápech bestie: Buchenwald*, s. 127; M. MATOUŠEK, *Buchenwald*, s. 44, 45; Josef ULRICH, *6 let za ostnatým drátem*, s. 38.

¹⁹⁸ ANM, f. HÁJEK Jaroslav, kr. č. 2, 1942

g.¹⁹⁹ Chléb sehrával významnou roli. Jakož základní konzumní komodita v každodenním životě vůbec zpodobňoval uspokojení potřeby nasytit se.²⁰⁰

Příčinou hladu a podvýživy se u většiny nově příchozích vězňů objevily otoky dolních i horních končetin, trupu a obličeje. Příznaky edémů časem samy odeznávaly, i když se stravovací situace nelepšila. Český lékař František Bláha si lepší jevy zdůvodnil adaptabilitou lidské organismu na podmínky v koncentračním táboře.²⁰¹ Otoky nohou trpěl také Hájek, který po návratu z „revíru“ na bloku ještě několik dní ležel „...v klidu bez pohybu, protože [měl] vražený do lýtek vedle holeních kostí po jedné asi 3 mm silné jehly-duté, na které [byly] nastrčeny gumové hadičky pro odkapávání přebytku vody z těla,“ jež zapáchala jako močovina.²⁰² Následkem podvýživy též docházelo k poklesu žaludku a střev, načež tělo nebylo schopno přijímat nestravitelnou a vodnatou potravu. Vězni proto trpěli průjmy, až nastávalo neobvyklé svrašťování a zmenšování orgánů. Konečný výsledek se projevil vysycháním organismu a následnou smrtí.²⁰³

Poměry se zlepšily v průběhu roku 1942 povolením přijímání potravinových, maximálně dvoukilových balíčků z domova. Rodiny vězňům posílali housky, buchty, salámy, cukroví, hrách, cibuli, česnek, jablka, chleba, houby atd.²⁰⁴ Ne ale vše se vždy k příjemci dostalo. V táborové poště balíky prohlížel její personál a objevily-li se v zásilce vzácné pochutiny, vězeňští pracovníci, stejně tak esesmani zboží ukradli.²⁰⁵ Došlými surovinami si vězni na blocích zpestřovali jídelníček. Vařili na kamnech nebo vlastnoručně vyrobených vařičích, což velení SS přísně zakázalo, jelikož pro málo uhlí se nesmělo topit a materiál na vařiče vězni kradli v dílnách během pracovní doby a pronášeli branou do tábora.²⁰⁶ Obyvatelé bloků připravovali různé směsice chlebových a bramborových zbytků a slupek z játrových salámů. Jiní zas z bramborových slupek pekli placky.²⁰⁷

¹⁹⁹ Josef ULRICH, *6 let za ostnatým drátem*, s. 38.

²⁰⁰ Viz Radka ŠUSTROVÁ, *Heydrichovy dobroty. Stravování jako součást péče o rodinu v Protektorátu Čechy a Morava*, *Dějiny a současnost kulturně historická revue* č. 8/35, 2013, s. 18-20.

²⁰¹ František BLÁHA, *Medicína na scestí*, s. 180.

²⁰² ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1941.

²⁰³ F. BLÁHA, *Medicína na scestí*, s. 181-182.

²⁰⁴ Archiv autora, Korespondence Václava Divíše (věz. č. 7807) z dne 4. 3. 1945 – KZ Buchenwald.

²⁰⁵ SOKA Rokycany, f. Svaz osvobozených politických vězňů - odbočka Rokycany, J. Lancinger - Koncentrační tábor Buchenwald, i. č. 2005, s. 14, ev.č. 175.

²⁰⁶ SOKA Rokycany, f. Svaz osvobozených politických vězňů - odbočka Rokycany, J. Lancinger - Koncentrační tábor Buchenwald, i. č. 2005, s. 14, ev.č. 175; J. ULRICH, *6 let za ostnatým drátem*, s. 38–39.

²⁰⁷ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2.

4.3 Lékařské zaopatření a nemoci

Ze svědectví bývalých vězňů lze vyčíst, že palčivým problémem, vyvolávaným lágrovou stravou a zanedbáváním ústní hygieny, byla zubní onemocnění. Od roku 1937 do poloviny roku 1938 neexistovalo v KZ Buchenwald žádné zařízení ambulantního ošetření poskytující nejzákladnější péči o chrup. Až po asi roce v bloku č. 7 se zřídila zubní ordinace, v níž zdravotní službu vykonávající lékař SS ošetřoval vězeňské pacienty výlučně bolestivým trháním zubů. Vojenský stomatolog vězňům úmyslně trhal ty zuby mající zlaté plomby či korunky s poznámkou, že je nelze zachránit. Zubní zlato se tak kradlo nejen mrtvým, ale i těm, kteří ještě žili. A pokud už nemocný operaci podstoupil, musel za ni náležitě zaplatit. Takto žalostné případy přivedly vězně k improvizaci utajované „domácí“ zubní ambulance, při které vězeň – v civilním životě zubní doktor – „opravdu mnohdy za nejprimitivnějších a lékařsky nejnemožnějších situací, s nástroji neuvěřitelně primitivními, vybroušenou skobou do zdi vrtá zuby, vykonává zubní zákroky.“²⁰⁸

Táborové velení se permanentně strachovalo vypuknutí epidemie a nástěnnou karikaturou kladla důraz na dodržování čistoty. „Jedna veš, tvá smrt!“ (*Eine Laus, dein Tod!*), děsilo vězně lágrové heslo v několika světových jazycích na plakátu s vyobrazením obrovské vší.²⁰⁹ Sice nově příchozí podstupovali desinfekční koupel, ale tábor nebyl vždy sto zabránit rozmnožení škodlivých a nežádoucích cizopasníků. S tím snadněji docházelo k propuknutí infekčních nemocí a chorob, jmenovitě skvrnitému tyfu. Třikrát do týdne vězni prováděli důkladné a pravidelné „všivé“ prohlídky těla a oblečení. U koho se veš našla, putoval se svými spolunocležníky do desinfekční lázně.²¹⁰ Ponižující a odpornou proceduru navíc stěžovaly množství a vysoká přizpůsobivost vší, jež disponují vlastností měnit barvy dle zbarvení hostitele.²¹¹ Podobně jako ubíraly vší a blechy člověku na zdraví, jejich výskyt měl zásadní dopad na sociální vztahy. Za účinné hubení parazitů se vězeň zodpovídal kolektivu. U koho se parazit objevil, začal pro blízké okolí představovat ohrožení a stal se nezodpovědným nositelem smrtelné nákazy.²¹² To však některé neodradilo s vešmi dokonce obchodovat. Sovětští vězni, aby se vyhnuli otrocké práci, obětovali

²⁰⁸ ANM, f. HÁJEK Jaroslav, kr. č. 2, 1941.

²⁰⁹ J. SEMPRŮN, *Psaní nebo život*, s. 3.

²¹⁰ SOKA Rokycany, f. Svaz osvobozených politických vězňů - odbočka Rokycany, J. Lancinger - Koncentrační tábor Buchenwald, i. č. 2005, s. 14, ev. č. 175.

²¹¹ V. SMITH, *Dějiny čistoty a osobní hygieny*, s. 41.

²¹² ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1942.

raději přiděl margarínu za veš, čímž automaticky namísto do pracovního komanda došli do dezinfekční stanice.²¹³

Epidemie zasáhly KZ Buchenwald opakovaně. Na přelomu 1938 a 1939 propukla tyfová nákaza. Totožný průběh se opakoval vzápětí ke konci roku 1939, kdy se koncentračním táborem šířila úplavice.²¹⁴ V říjnu 1939 přicházeli do koncentračního tábora polští vězni, zatčení během německého tažení v Polsku. Ve dvou dnech, 15. a 16. října, přijal tábor na 2098²¹⁵ tzv. zákeřných střelců (*Heckenschützen*), jak nacisté začali posléze bojující Poláky nazývat.²¹⁶ Na nedokončeném apelplatzu byl pro ně postaven malý tábor (*Sonderzone*), ohrada z ostatního drátu s vojenskými stany a dvěma dřevěnými bloky. Strava tvořená ze zhruba 150 g chleba a půllitru vodnaté polévky²¹⁷ a prakticky žádná hygienická zařízení vedly k tomu, že vězni v „růžové zahradě“²¹⁸ počali trpět silnými a krvavými průjmy a vysokými horečkami. Z obav, že by se epidemie úplavice mohla rozšířit i do oblasti SS, rozkázalo velení tábora tábor ochranné vazby uzavřít a vyhlásit nad ním karanténu. Omezení se vztahovalo i na příjem nových vězňů, takže od listopadu 1939 do konce června 1940 se počet vězňů navýšil o pouhých 131 lidí.²¹⁹

Protektorátní bloky č. 47 a 48 nákaza nezasáhla, jelikož Češi s omezeným pohybem byli od ostatních vězňů izolováni v barácích. Dle svých možností uvěznění čeští lékaři informovali spoluvězně o charakteru nemoci a jak ji předcházet. Seznámili všechny se striktními pokyny, že se denně budou provádět zdravotní prohlídky. Zároveň se zakázalo přinášet jídlo a stýkat se s vězni z jiných bloků. Důrazně se dodržovala čistota na blocích, opakovaně se myla podlaha a záchody a vězni se pravidelně koupali a vyměňovali si prádlo.²²⁰

Epidemii se podařilo podchytit až přičiněním vězeňských lékařů, mimo jiné doktorů Zelenky a Charváta, kteří u táborového velení prosadili, aby polští vězni dostávali stejnou stravu jako zbytek tábora, malý tábor se vybavil latrínami a vězeňské stany a bloky se vyčistily chlórem a vápnem. Naproti tomu vězni nutili Poláky k vyšší kázni a čistotě. Nakažení byli nejprve očkováni vakcínou proti úplavici.

²¹³ J. ULRICH, *6 let za ostatním drátem*, s. 32.

²¹⁴ Harry STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 92.

²¹⁵ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, 69.

²¹⁶ Tamtéž, s. 69.

²¹⁷ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2.

²¹⁸ J. ULRICH, *6 let za ostatním drátem*, s. 16.

²¹⁹ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, 69.

²²⁰ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2.

Ošetření stěžovalo málo zdravotního vybavení. Každý lékař očkoval bez sterilizace jednou stříkačkou.²²¹ Buchenwaldští vězeňští lékaři dennodenně zápolily s málem léků, jejichž množství se s vypuknutím války ještě dramaticky snížilo. Nejvíce postrádanými byly aspirin a jedlá soda.²²² Formálně se léčiva do KZ Buchenwald distribuovala přes žádost táborového lékaře SS, která se adresovala odboru D III: zdravotnictví a táborové hygieny při WVHA²²³ (*Amt D III: Sanitätswesen und Lagerhygiene*). Nedocenitelné v tomto ohledu byly balíčky od členů rodin a přátel. Po celá léta v táboře Vícovský shromažďoval léky, obvazy, vatu a další zdravotní vybavu, v čemž mu „...pomáhala lékárnou doplňovat žena spoluvězně ing. B. Přikryla, která v předvídanosti přibalila do každého balíčku s jídlem několik krabiček léků a injekcí...“ Svě zásluhy měla i přítelkyně a doktorka Jarmila Žočková z Prahy, jež obohacovala poštovní zásilky o nepostradatelné medikamenty.²²⁴ Obstarávání léků vězňům z táborové nemocnice usnadňovalo i nedůsledné jednání SS lékařů. Aniž dále kontrolovali objednávky, odesílané odboru D III, připisovali vězni do seznamu chybějící položky.²²⁵ Jindy zas ti, co pracovali v nemocnici SS, „organizovali“ léčiva a prášky takřka před očima špitálního personálu.²²⁶

4.4 Noc a spánek

Bruno Apitz²²⁷ ve svém nejproslulejším díle *Nahý mezi vlky* pojednávajícím o příběhu tříletého polského chlapce, kterého se vězni v posledních dnech buchenwaldského tábora snažili ochránit před nebezpečím války, píše o nehybném tichu noci spočívajícím nad táborem. Na plotě svítila tlumeně červená světla,²²⁸ jež spolu s kužely světlometů ze strážních věží prořezávala noční temnotu, do které se táborové prostranství vždy po setmění uchýlilo.

Jakkoli takto zdánlivě nerušná noc naskýtala pro vězně nepatrné zotavení a regeneraci fyzických sil po vyčerpávající námaze, byla zároveň dozajista častokrát příčinou těžkostí a nesnází. Noc je nejen protikladem ke světlému dni, ale je i časem

²²¹ Tamtéž.

²²² M. MATOUŠEK, *Buchenwald*, s. 53.

²²³ Hlavního hospodářského a správního úřadu SS (SS-Wirtschafts- und Verwaltungshaupamt)

²²⁴ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 3, 1944.

²²⁵ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 386-387.

²²⁶ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 3, 1944

²²⁷ Bruno Apitz (1900–1979), německý spisovatel, byl v letech 1933-1945 pro své členství v německé komunistické straně vězněn v koncentračních táborech, od roku 1937 v KZ Buchenwald.

²²⁸ Bruno APITZ, *Nahý mezi vlky*, s. 94.

klidu, v jehož trvání většina lidských činností ustává. Koncentrační tábor bez ohledu na večerní dobu tuto kontinuitu opětovně přetrhával trýznivým mučením a vraždou. Nebezpečí s nadcházející nocí v táboře neustalo, nýbrž formu a režim trestů večer jen pozměnil, čímž poskytoval záminky k stanovení a klasifikování nových prohrěšků. Vězňové proto podnikali proti spícím a zaskočeným vězňům náhlé pozdní výpady, které jim díky bezbrannosti ve chvílích spánku přinášely řadu potíží. Hrozba provinění nebyla jen všudypřítomnou, i místo pro strávení noci rozhodovalo o přežití, ale stejně tak mohla zasáhnout v každém okamžiku.

Při rozkrytí mnoha podobností nočního života, které v sobě KZ Buchenwald skrýval, poznáme, že i přestože se i tato část dne vyznačovala jistou dvousečností, sestávající chvílemi oddechu a neutuchající hrozbou potrestání a smrti, považoval ne jeden vězeň lágrovou noc, nanejvýš spánek, možnost k vytěsnění permanentního pocitu ohrožení a šancí, a jak uniknout z každodenní lidské bídosti koncentračního tábora. Teprve po uložení k nočnímu odpočinku zůstal každý sám a měl pokoj. Nemluvě o spaní, které bylo „...nejlepším lékem proti hladu. Člověk hlad zaspí, nespotřebuje energii, protože se nepohybuje, a vstane osvěžený,“ dovysvětluje Jan Hajšman.²²⁹

Pro většinu vězňů končil provoz za bílého dne návratem z pracovních komand do tábora. Vyhlášením večerního apelu vše započalo přecházet v noční život. Po nástupu se vězni směli odebrat na své bloky, kde jim byla rozdávána večeře. Od délky apelu se odvíjela následná doba volného času, kterou vězni spolu trávili různými způsoby.²³⁰ Někteří při procházkách ulicemi mezi bloky vedli rozhovory se spoluvězni, starší muži se uchylovali ke spánku do ložnic svých bloků. Většina se pak věnovala opravám a zvelebování svého ošacení.²³¹ Vězni, kteří se navraceli po práci do baráků, zužitkovali několik chvil klidu jak k nasycení chudou porcí jídla, tak hygieně těla v umývárkách bloků. Další se oddávali četbě anebo se učili cizím jazykům. Oproti německému jazyku, jehož studium bylo v táboře povinné, se vězni ve svém volnu snažili naučit zapovězenou angličtinu a ruštinu. A z důvodu, že mnozí neovládali mateřštinu svých vězňů, museli jim aktuální zprávy z povolených tiskovin a rozhlasového vysílání překládat jazykově zdatnější kamarádi. „Večer po práci pouštěli od brány do tábora megafony německý rozhlas, Deutschlandsender“,

²²⁹ J. HAJŠMAN, *V drápech bestie: Buchenwald*, s. 148.

²³⁰ W. SOFSKY, *Řád teroru: koncentrační tábor*, s. 91.

²³¹ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1940; M. MOULIS, *Neviditelná fronta*, s. 38.

přední vysílací stanici v tehdejší Německu. To ale zahrnovalo povinnost vězňů naslouchat stranické propagandě, přičemž se pochopitelně nevyhnuli přenosům projevů nacistického vůdce. „...Jednou či dvakrát nás zavolali na apelák, když Hitlerovy řeči pouštěli. Zpočátku jsme německou propagandu odmítali; ale jednak nás chytly koncerty, jednak lidé prahli po zprávách a propagandu poslouchali.“²³²

Nicméně poslech hudby nepřinášel vždy jen potěšení, naopak někdy se rádio měnilo v nevídaného a zatracovaného společníka. „Pískáním se nevypíná dnes táborový rozhlas. Scharführer mající službu si chytá rozhlasové stanice. Bud' to neumí tábor vypnout anebo je to nový trest. Nemohu usnout ani únavou ani zimou. [I druzí bratři]²³³ Již je před půlnocí. Radio stále hraje, občas esesák chytá novou stanici. Chytá taneční písničku po Evropě. Chytil i rozhlasové vysílání ‚Radio Beograd‘ (sic).“ Jaroslav Hájek vzpomínal, jak slyšel německým poddůstojníkem naladěný, v ten okamžik hraný šlágr *Lili Marleen* zpívaný šantánovou a kabaretní zpěvačkou Lale Andersenovou.²³⁴

Nutno dodat, že ne všem vězňům končilo pracovní nasazení večerním apelem. Rozkazem „*Juden und Strafkompagnie zur Arbeit antreten!*“, vyhlášeným vzápětí po rozpuštění zástupů vězňů, pokračovala pro židovské vězně a členy trestného komanda denní úmornost. Ještě dlouho do noci doléhaly odkudsi z lesa do tábora hrubé povely kápů pobízející vězně k práci. I bloky, případně jednotliví vězni, kteří se v průběhu dne prohřešili, měli přikázáno setrvat na prostranství před hlavní bránou, kde většinou formou stání nebo cvičení museli odčinit svůj přečin.²³⁵

Zvuk píšťalky staršího tábora ohlašující večerku znamenal pro osazenstvo lágru signál k návratu do bloků a ulehnutí na kavalce. Jednadvacátou hodinou končil táborový ruch a nastal noční klid.²³⁶ Po večerce bylo vycházení z bloků přísně zakázáno a trestalo se smrtí.²³⁷ Dokladem je incident jednoho z vězňů z listopadu roku 1938. V noci se rozhodl jít na latríny vykonat tělesnou potřebu, načež cestou z bloku byl zastížen starším bloku a obviněn z přípravy útěku. Na druhý den musel „provinilec“ pro výstrahu stát na apelovém prostranství, navíc nad mrtvolou politického vězně Weinreitera, kteréhož popravili poté, co byl po nezdařeném útěku a

²³² J. HAJŠMAN, *V drápech bestie: Buchenwald*, s. 186.

²³³ Pro zachování úplnosti textu je uvedena věta „I druzí bratři.“, jež byla v původních zápiscích zpětně dopsána, a kterou chtěl autor pravděpodobně upozornit, že hrajícím rádiem nebyl rušen ve spaní pouze on, ale i někteří jeho spolunocležníci.

²³⁴ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2.

²³⁵ J. HAJŠMAN, *V drápech bestie: Buchenwald*, s. 92.

²³⁶ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2.

²³⁷ M. MOULIS, *Neviditelná fronta*, s. 38.

celodenním ukrývání v táboře odhalen, aby byl nakonec také zastřelen.²³⁸ Dokonce v roce zahájení výstavby tábora se vězni při pohybu před a za okny bloku vystavovali zastřelení, a proto museli pod nimi při procházení podlézat.²³⁹ S písčavým zazněním se vězni postupně odebírali do místnosti s patrovými palandami. Za teplých nocí se v ložnicích, kde spalo 70 až 120 lidí²⁴⁰, otevíraly větrací okénka pro lepší cirkulaci vzduchu. Se slábnoucím šelestem utichaly hlasy vězňů, kteří se ve svých vzpomínkách mockrát vzdávali k domovu, respektive v myšlenkách přemítali nad příležitostmi, co jim asi v nadcházejícím dni život v táboře přinese.²⁴¹

Přestože byla postel jediným místem „...skýtající určité soukromí...“²⁴², představoval tento kus jednoduchého nábytku uvnitř bloku stejně tak původce šikany. Nejenže v noci poskytovala místo k odpočinku, ale zároveň sloužila jako záminka k pronásledování vězňů. Tudíž jedna z prvních dovedností, jíž si nově příchozí museli osvojit, spočívala v úpravě postele, tzv. *Bettenbau*, což „...je v koncentráku základem všeho...“ Pročež se stávalo, že nováčkové se za dozoru zkušenějších spoluvězňů učili správnému a rychlému stlaní kavalců, jejichž vzhled musel být totožný.²⁴³ V KZ Buchenwald se postel stlala způsobem, že slamník s bílým prostěradlem se skládal do roviny, zatímco hrany kavalce musely být ostré. Rovněž vypjatý podhlavník se rovnal do hran. Obě příkrývky, z nichž ta vrchní měla potah s jemným bleděmodrým vzorem, se přehnuly na půl a takto se natáhly přes celou postel i podhlavník. Přitom se jejich okraje musely zarovnat s boky kavalce, čímž tvořily celistvou hranu.²⁴⁴

Ačkoli na těchto řádcích píšeme o periodě relativního poklidu v závěrečné části dne, potažmo noci v koncentračním táboře, každý z vězňů musel předvídat možný přeпад zinscenovaný dozorcí SS, cílený k udržování stálého napětí. Sotva se vězni navrátili do bloků, mnohdy je ve světnicích čekala změň osobních věcí. „*Kontrolující Scharführer za naší nepřítomnosti nám sházel všechny misky s police a rozmetal všechna lůžka, t. j. příkrývky, podhlavníky a prostěradla, hlavně ta, která se mu nezdála býti ve vzorném pořádku. Přivítal nás s bohopustým řvaním a počínal si jako smyslů zbavený. Co rozmetal, museli jsme na jeho rozkaz ihned sebrat a uložit*

²³⁸ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1940.

²³⁹ Tamtéž.

²⁴⁰ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2

²⁴¹ Tamtéž.

²⁴² S. ZÁMEČNÍK, *To bylo Dachau*, s. 41.

²⁴³ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2

²⁴⁴ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2; L. ŽÁČEK, *Vzpomínky na Waldenburg a Buchenwald*, s. 50.

na svá místa. V ložnici jsme museli ustlat všechna lůžka, která si pak prohlédl s převelikou důkladností, jakoby na tom záviselo bytí a nebytí celého Německa (sic).“²⁴⁵ Odtud plynulo ono ustavičné týrání vězňů z důvodu údajně špatně ustlané postele. Blockführeri scházeli a zpřevrátili celé postele i se slavníky, a nato vězňům přikázali vše uklidit ještě před výdejem večere. Ovšem už jen samotná „rozepře“ zavedla ke kolektivnímu cvičení, popřípadě stání, doprovázené odnětím stravy.²⁴⁶ Nesnáze spojené se stláním postele podtrhuje Hájkovo ulehčení, že spal až ve třetím, nejvyšším patře kavalců (v prvním ležel Emil Hršel a na druhém Vladimír Vícovský), kam nebylo obyčejně vidět.²⁴⁷

V noci zas vtrhali SS-mani, vyzbrojeni obušky a karabáči, do ložnic se spícími a kontrolovali, zdali někdo neporušil nařízení o povoleném oděvu, ve kterém směli vězni spát. Za přestupek se považovalo například, když si člověk navlékl spodky nebo ponožky. Avšak pouhá košile a přikrývka nemohly ve zděném a už vůbec ne v dřevěném baráku dostatečně uchránit před mrazem. „...Ve dne i v noci províval vzduch skulinami ve zdivu nenahozeného baráku. Za větrného počasí pokoušely se mocné vzduchové proudy urvatí nám i přikrývku z lůžka. Kamna tam nebyla – museli jsme si zvyknout spát i v třeskuté zimě...“, rozpomínal se Jaroslav Žáček.²⁴⁸ Obdobně se o podmínkách vládnoucí v ložnici vyjádřil i jiný český vězeň Josef Ulrich: „V zimě 1939–1940, kdy byly mrazy kolem 20, museli vězňové spát při otevřených oknech, což znamená, že nikdo nespál, protože pod dvěma přikrývkami z buničiny prostě mrznul tak dlouho, až vstal a šel z ložnice do obývací místnosti a tam prostál do rána.“²⁴⁹ Porušení ustanovení nadcházelo povinné půlhodinové až hodinové běhání kolem bloků. Zvláště v zimě se SS-mani bavili při pohledu na bosé a jen v košilích oděné vězně, z nichž některé nutili zarývat hlavy do sněhové závěje a dělat stojky. Vedle toho se na blocích rozptylovali tím, že na latrínách nečekaně zastihli nepříjemně zaskočené vězně.²⁵⁰

V porovnání se situací tzv. protektorátníků byly noční podmínky v malém táboře, stojící ve spodní části lágru, zajisté značně dramatictější. Obyvatelé bloků se museli ve spaní střídat. Stáje byly natolik přeplněné, že vězni leželi všude na zemi,

²⁴⁵ L. ŽÁČEK, *Vzpomínky na Waldenburg a Buchenwald* s. 62.

²⁴⁶ Buchenwald varuje s. 113–114.

²⁴⁷ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2.

²⁴⁸ L. ŽÁČEK, *Vzpomínky na Waldenburg a Buchenwald*, s. 51.

²⁴⁹ J. ULRICH, *6 let za ostnatým drátem*, s. 57.

²⁵⁰ *Buchenwald varuje: Dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 114; M. MOULIS, *To byl Buchenwald*, s. 45; ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1940.

na stolech, spali i vsedě, a odskočil-li si někdo z polehávajících na latríny, už se ve většině případů na své místo nedostal. Dřímající na tří nebo čtyřpatrové pryčně bez slamníku vybavený povětšinou jen jednou dekou byl nucen dělit se o místo nejméně se čtyřmi společníky. Jindy se zde zas tísnilo osm až dvanáct lidí.²⁵¹

Jedny z neděsivějších nocí v táboře prožívali vězni v tzv. bunkru, jednom z nejnebezpečnějších míst v KZ Buchenwald. Mikrosvět vazebních cel řídil dozorce v ustálených úkonech. Večer prošel všechny cely v křídle hlavní brány, odemkl zámky držící kavalce u zdi a po odpískání večerky ve velkém táboře dal povel spustit pryčny. Rychlými pohyby museli vězni náležitě připravit celu ke spaní a poté se u svého lože postavit a vyčkat na kontrolu dozorce. Ten okénky ve dveřích nahlížel na počínání vězňených. Případaly-li mu pohyby dotyčného pomalejší a nemotornější, stihly ho rány a bití.

V zimním období dozorce zavěsil zvenku na okna cel dřevěné kryty, které, i když nezabránilly v průniku studeného vzduchu, nedovolovaly alespoň větru dovnitř vhnět sněh. Vězni spali na studené, tvrdé desce z prken, aniž by si mohli dát něco pod hlavu a tělo chránila pouhá deka, nebo spíš to, co z ní po letech věznění zbylo. „Ve dne jsem toužil po tom, abych mohl spát, v noci jsem nemohl zimou usnout a toužil, aby už byl den,“ konstatoval na noci strávené v bunkru Jaroslav Bartl.²⁵² O to bolestněji na chlad v cele pamatoval polský vězeň Richard Gritz. Po svém příjezdu do tábora v říjnu 1939 se z něho nacisté snažili vynutit doznání, a tak po celé čtyři měsíce mučení spal „...oblečen jen v košili a spodcích, při otevřeném okně na cementové podlaze.“²⁵³ Napětí v cele nikdy neustávalo. Vězňený v tichém bránění se každé vteřině nejednou probděl celou noc. Za rozbřesku už nikdo většinou ani nespál a jen se čekalo na dozorcův pokyn „Pryčny nahoru!“²⁵⁴

Děsivost *arrestu* vězela především v libovolném zabíjení vězňů. Dozorce SS-Hauptscharführer „Sommer několikrát v noci odemkl některou celu a ranami vyhnal ven vězně, který se už nevrátil...“²⁵⁵ Mimo cely se k vykonávání exekucí oběti

²⁵¹ *Buchenwald varuje: Dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 53; M. MATOUŠEK, *Buchenwald*, s. 55; J. ULRICH, *6 let za ostnatým drátem*, s. 69. Dále Josef Ulrich uvádí, že nocežníků sdílející dřevěné kóje bylo až na třicet. Toto číslo se ovšem svojí výší značně vzdaluje údajům, které jsou uvedeny v citované literatuře. (Tamtéž, s. 69.)

²⁵² *Buchenwald varuje: Dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 122.

²⁵³ M. MOULIS, *To byl Buchenwald*, s. 38.

²⁵⁴ *Buchenwald varuje: Dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 122.

²⁵⁵ Tamtéž, s. 123.

odváděly do blízkého krematoria²⁵⁶, v jehož sklepení byly oběšeny nebo ubíjeny, a v kremačních pecích posléze jejich těla pálena. Zdánlivá kombinace tmy s místem v ústraní od zbytku tábora nabízela o to příhodnější možnosti k usmrcování vězňů. Vše se odehrávalo v čase, v němž měli zbylí vězni táborovým řádem přikázáno zdržovat se výlučně v blocích, anebo v době, kdy už tábor spal. Nejenom tedy uzavřený prostor, ale i příkrov večera zvyšoval moc k svévolnému vraždění.

Ve snech²⁵⁷ koncentráčníka se odrážel rozklad duševního života člověka v koncentračním táboře. Závěrem této kapitoly si tedy ve stručnosti načrtněme motivy a zřídla vězeňských snů. Úlohu snů jako eventuelního zdroje vypovídajícího o konkrétním snícím člověku historiografie opomíjela.²⁵⁸ Historikové je ve své zdrženlivosti nepovažovali za natolik seriózní prameny, a jestliže ano, je nutné k nim přistupovat s náležitou opatrností, poněvadž při rozpomínání a písemném zaznamenání se jedná o jejich podvědomou či vědomou úpravu.²⁵⁹

Prostota lágrového života zapřičiňovala primitivní obsahy snů, ve kterých lze hledat to, co bylo utlumené nebo potlačeno. Jinými slovy, převážně se skládaly z tužeb po nejzákladnějších potřebách.²⁶⁰ Britský historik Peter Burke míní, že „*ve snu je zřejmý prvek přání, které má být splněno.*“²⁶¹ Při odepření potřeb nastupuje prožívání jejich naplnění formou snových obrazů. „*Spáči oddechují a chrápou, někdo sténá a mluví. Hodně jich mlaská a pohybuje čelistmi. Zdá se jim o jídle: to je další kolektivní sen. Je to nemilosrdný sen, kdo vytvořil mýtus o Tantalovi, musel ho znát. Nejen že člověk ta jídla vidí. Zároveň je cítí v ruce, zřetelně a hmatatelně, vnímá jejich slinou a prudkou vůni; někdo nám už už přibližuje jídlo těsně ke rtům, ale pak nějaká okolnost, pokaždé jiná, způsobí, že pohyb nedokoná. Nato se sen ztratí, rozpadne se, ale vzápětí se zase složí a je tu nový sen, podobný, ale změněný. Zdá se nám bez výjimky všem, noc co noc,*

²⁵⁶ Miloslav Moulis zmiňuje svědectví českého vězně Josefa Kapouna, který spolu se spoluvězni mnohdy slyšel štěkot psů přicházející směrem od krematoria. Dozorný personál SS během noci na dvůr krematoria přiváděl vězně z bunkru, kde byli brutálními způsoby vraždění. Dozorci oběti přinutili stoupnout do hlubokých jam naplněných vodou, tak aby jim nad ní čněla pouze hlava. Poté proti nim poštvali psi, přičemž útok zvířete vězně nutil chránit si tvář před roztrháním únikem pod vodní hladinu. To trvalo tak dlouho, dokud se mučený neutopil. (M. MOULIS, *To byl Buchenwald*, s. 40–42.)

²⁵⁷ Sigmund Freud podotýká, že pokud by během spánku nevznikalo něco rušivého, nesnili bychom, jelikož sen je reakcí na toto rušení. (S. FREUD, *Výklad snů*, s. 18.)

²⁵⁸ P. BURKE, *Variety kulturních dějin*, s. 30.

²⁵⁹ Tamtéž, s. 34–35.

²⁶⁰ „*Potlačená přání, úzkosti a konflikty pravděpodobně nacházejí výraz v latentním obsahu snů, který se proto musí časem měnit a může historikům pomoci rekonstruovat historii represe.*“ (P. BURKE, *Variety kulturních dějin*, s. 35.)

²⁶¹ Tamtéž, s. 32.

a po celou dobu spánku.“²⁶² Přesto v oněch přáních zřídka kdy vystupuje sexuální tematika.²⁶³ Zde je potřeba přihlídnout k již zmíněnému celkovému chřadnutí jedince.

U psychických podnětů člověk sní o tom, co vykonává a stojí ve středu jeho pozornosti během dne,²⁶⁴ tedy i každodenní bolest, která vězně v lágru provázela, se promítala v mnohých snech. Děsivé scénérie vstupují a vytlačují prosby spáčů a opakovaně zaměňují snové úkazy naplňované radostí v ponurost a hrůznost koncentračního tábora. „*Tantalův sen a sen pohádky se uplétají do tkaniva méně zřetelných obrazů: každodenní utrpení, složené z hladu, bití, únavy, strachu a promiskuity se v noci proměňuje v beztvaré, neslýchaně surové noční můry, jaké se člověku, když je na svobodě, zdají jen v horečnatých chvílích. Co chvíli se probouzíme, ztuhlí hrůzou, všechny údy roztřesené křečí, celí vyděšení rozkazem, který vyštěkl hlas plný hněvu v jazyce, jemuž nerozumíme.*“ Ani procitnutí nedopomohlo k oproštění od zlých myšlenek, jelikož „*sotva však zavřeme oči, už zase se rozjíždí náš mozek směrem, kterým nechceme. Vytrvale buší a dotírá, na chvíli si neodpočine, vyrábí přízraky a hrůzné symboly a neúnavně je zakresluje a oživuje v šedé mlze na plátně našich snů.*“²⁶⁵

Podobně i zápach kouře z komína krematoria a jízlivě pronikavý puch výkalů vnikající v poryvu do ložnic bloků, masa upocených a špinavých těl stísněná na malém prostoru paland, hlukot rozrušených hlasů, výkřiků a sténání spících, tmou znesnadněné vzdalování spoluvězňů při cestách na latríny, podrážděná pokožka kousanci od blech a vší, anebo nedostatečná ochrana před chladem za zimních nocí, to vše jako objektivní smyslové podráždění napomáhalo utvářet náplně snů.²⁶⁶ Zato pocit hladu lze naopak pokládat za subjektivní smyslové podráždění podněcující vyvolávání snů o jídle. Odtud rčení, že sny přichází od žaludku,²⁶⁷ a snad i kvůli tomu se vězňům nejčastěji zjevovalo jídlo, o které byla v táboře velká nouze. Konkrétně je

²⁶² P. LEVI, *Je-li toto člověk*, s. 64.

²⁶³ Viz: „*Ve snech vězňů se jen zřídka vynořují sexuální obsahy, přestože se v nich velmi často objevuje to, co psychoanalýza nazývá „vytěsněná přání“*, čili veškerá touha po lásce a další citová hnutí.“ (V. E. FRANKL, *A přesto říci životu ano*, s. 39, 42.)

²⁶⁴ S. FREUD, *Výklad snů*, s. 29.

²⁶⁵ P. LEVI, *Je-li toto člověk*, s. 66.

²⁶⁶ Zintenzivnění těchto podnětů mohlo vést až k probuzení spícího, jelikož není v možnostech člověka jejich působení zcela utlumit. (S. FREUD, *Výklad snů*, s. 19.)

²⁶⁷ Tamtéž, s. 18, 24.

zmiňován chléb, ústřední komodita vězeňského jídelníčku. Snilo se také o cigaretách a koupeli ve vaně s horkou vodou.²⁶⁸

Podvýživa měla za následek závažná chronická onemocnění, pro něž jsou charakteristické potíže zažívání. Ty doprovázel silný průjem, jímž trpěla většina vězňů. I tady můžeme dohledat skutečnost, že „*při poruchách trávení obsahuje sen představy z okruhu požívání a hnusu.*“²⁶⁹ Sigmund Freud ve svém pojednání o snech navíc o vnitřních orgánech soudí, že se pro člověka stávají „*...ve stavu podráždění nebo nemoci zdrojem většinou trapných pocitů, zdrojem, která musí být postaven na úroveň bolestem a počitků, jež přicházejí zvenčí.*“²⁷⁰

I když se nám nyní vězeňské sny jeví přinejmenším jako neutuchající spleť útrap a úzkosti, další příklad z přemíry mučivých variací lágrové noci, sami vězni je i přese všechna muka považovali za prostředek k dočasnému úniku od táborové všednodennosti. „*V žádném případě nikdy nezapomenu, jak jsem se jedné noci probudil, protože můj spící soused přehazoval a hlasitě sténal zřejmě pod dojmem nějakého hrůzného snu. Chci k tomu předem ještě poznamenat, že jsem míval odjakživa obzvláštní soucit pro lidi trápené úzkostnými představami nebo sny. Už už jsem chtěl svého trýzněného kamaráda probudit. Hned jsem se však svého záměru zalekl a rychle jsem stáhl zpět ruku, která se už natahovala, aby spáčem zatřásla. Neboť v té chvíli jsem si jasně uvědomil, že žádný sen, ani ten nejstrašnější, nemůže být horší než realita, která nás v lágru obklopovala a k jejímuž bdělému vědomému prožívání jsem někoho hodlal probudit.*“²⁷¹

Vězni snům přisuzovali ještě jednu neméně značnou funkci, a totiž že posloužily k tvorbě rozmluv.²⁷² Mezi vězeňským společenstvím prolétávaly spíše kusovité a rozličné zprávy o dění v táboře i vně něho, a lidé si proto po vyčerpání konverzovaných témat navzájem vykládali obrazy ze svých snů. Člověk se touto cestou dělil s nejbližšími o své nejniternější pohnutky a radosti, což mu dopomáhalo překonávat obavy, ale též navzdory převládající situaci přinášet do kolektivu míru rozveselení a humoru.

²⁶⁸ „*Zpoza sotva zavřených víček vyšlehnou sny, a jsou zase stejné jako obvykle. Že jsme doma a koupeme se v báječně teplé vaně. Že sedíme doma u stolu. Že jsme doma a vyprávíme o téhle naší zoufalé dřině, o našem ustavičném hladu, o tom, jak tu spíme jako otroci.*“ (P. LEVI, *Je-li toto člověk*, s. 73.)

²⁶⁹ S. FREUD, *Výklad snů*, s. 26.

²⁷⁰ Tamtéž, s. 25.

²⁷¹ V. E. FRANKL, *A přesto říci životu ano*, s. 39.

²⁷² J. HAJŠMAN, *V drápech bestie: Buchenwald*, s. 188.

5 Práce

Esesáci si při odběru kamení v lomu udělali závod ve vraždění. Za každého zavražděného dostávají „premií“. 6 cigaret nebo dvě sklenice piva. Vězně házeli z horního okraje lomu dolu mezi pracující vězně. Nebo po vězních dole házeli kamením anebo odstřelovali jako zajíce. Proto komando mělo dnes 17 mrtvých a více vážně zraněných.“

Vojtěch Hanzal²⁷³

Pro úvod se nám nabízí dvojí periodizace k rozdělení postupného uplatnění a rozšíření pracovních sil v koncentračních táborech. Historik Stanislav Zámečník rozdělil své pojednání o práci v koncentračních táborech do třech časových úseků; 1933–1939, 1939–1941 a 1942–1945.²⁷⁴ Analogicky do tří fází, byť v rozdílném rozpětí let, rozčlenil práci, jež v daných obdobích hrála porůznou roli, německý badatel Mark Spoerer.

Zámečník dělí vývojové etapy na předválečná léta, v jejichž trvání se do systému koncentračních táborů promítly válečné přípravy. Nově realizované tábory (např. Buchenwald, Dachau, Sachsenhausen) byly uzpůsobeny k potřebě rozšířit kapacitu, jelikož se se zahájením konfliktu počítalo s nárůstem vězňů z řad domácích i zahraničních odpůrců. Ve shodě se Spoerem nalézá ve vězeňské práci šikanující prostředek k udržení disciplíny.²⁷⁵ Druhou fází započal rokem 1939. Zde se ale s německým historikem rozchází. Zatímco český autor zahrnul zapojení koncentračních táborů do megalomanského projektu (tzv. „*Führerbauten*“) z roku 1937 do první etapy, Spoerer v tomto roce spatřuje důležitý bod v zajištění hospodářství. „*Není náhodou, že začátek druhé fáze v roce 1937 se kryje s dosažením plné zaměstnanosti a se začínajícím nedostatkem pracovních sil.*“²⁷⁶ Jen považme, od roku 1937 do září 1939 se množství vězňů ztrojnásobilo a v době zahájení války počet uvězněných čítal 21 400 osob.²⁷⁷ Všech šest koncentračních táborů mělo svůj čtyřletý plán zbrojení pro válku.²⁷⁸ Že participování koncentračních táborů

²⁷³ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1941.

²⁷⁴ Viz Stanislav ZÁMEČNÍK, *To bylo Dachau*, Praha-Litomyšl 2003

²⁷⁵ M. SPOERER, *Nucené práce pod hákovým křížem*, s. 114.

²⁷⁶ Tamtéž.

²⁷⁷ Miroslav KÁRNÝ, *Strategie hospodářského koncernu SS*, in: J. Křížek (ed.), *Sborník historický 33*, Praha 1986, s. 138.

²⁷⁸ Tamtéž, s. 135-197.

na Hitlerových stavbách znamenalo jistý obrat v pojetí lágrů, dosvědčuje fakt, že v červnu 1938 se poprvé za hlavní poslání táborů označilo pracovní nasazení.²⁷⁹

Rok 1941 uzavírá druhé údobí a přechází v třetí, jež ohraničují léta 1942 až 1945, kdy byly koncentrační tábory začleněny do válečné výroby a vězni ve větším měřítku pronajímání zaměstnavatelům ve zbrojním průmyslu. Vývoj vojenských operací přinutil nacisty k závažným změnám. *„Válka přinesla do struktury koncentračních táborů viditelnou změnu a jejich poslání, pokud jde o nasazení vězňů, se v základě změnilo. Zajišťování vězňů z důvodů bezpečnostních, výchovných nebo preventivních nestojí již samo o sobě na předním místě. Těžiště se přesunulo na stránku hospodářskou. Mobilizace všech pracovních sil vězňů především pro válečné úkoly (stupňování zbrojení) a později pro mírové úkoly vystupuje stále větší měrou do popředí,“*²⁸⁰ odůvodňuje začlenění inspekce koncentračních táborů do WVHA, vytvořeného v březnu 1942, vedoucí úřadovny SS-Obergruppenführer Oswald Pohl.

Události v chronologickém přehledu měly jistě svůj vliv na poměry v koncentračních táborech, na proměnlivost života „za dráty“ a využívání vězeňského osazenstva. Navyšování vězňů bylo dílem dvou od sebe těžko oddělitelných motivů, hlediska politického a hospodářského. Přitom je obtížné stanovit, které představovalo onu rozhodující příčinu. V rovině politické šlo o upevnění okupační moci na domácí půdě a v obsazených zemích, naopak válečné hospodářství vyžadovalo dostatečné množství práce schopných lidí. Pakliže práce měla vést od fyzického vykořistění a zbídačení přes selekci až po samotnou smrt, platila pro vězně za nejkrajnější ohrožení. Už samo provádění prací mnohdy končilo usmrcením. Natož když se několika hodinové přetěžování kombinovalo s nevydatnou stravou a nedostatečnou lékařskou péčí, anebo byl její tlak stupňován excesy dozírajícího personálu.

V prvních koncentračních táborech se tedy práci nepřikládala taková úloha jako v pozdějších letech, přestože povinnost vězně pracovat se objevovala již v prvních táborových řádech. Při jejich budování v severozápadních bažinatých oblastech se pracovní náplň vězňů sestávala z kultivace tamní půdy. Jinak tomu nebylo ani u založení prvního státního koncentračního tábora Dachau. Nacistická propaganda hlásala, že vězeňská práce slouží k „výchovným“ účelům a má napomáhat vězněným navrátit a zapojit se do společnosti. Takto prezentovaná „náprava“

²⁷⁹ M. SPOERER, *Nucené práce pod hákovým křížem*, s. 114.

²⁸⁰ SS v akci. *Dokumenty o zločinech SS*, s. 458.

zdůvodňovala před německou i světovou veřejností výchovné poslání koncentračních táborů a jejich drakonický systém. Ve skutečnosti ale vězňové práci zneužívali k ponižování, fyzickému ničení a zotročování svých obětí.²⁸¹

Již během zřizování KZ Dachau začali být vězni ve větší míře nasazováni na řemeslnické práce do truhlářských, krejčovských, obuvnických, zámečnických a jiných dílen. Stejně tak ruku v ruce s růstem táborového komplexu vznikala stavební komanda přidělená ke stavbám vojenských a technických objektů a obytných sídlišť pro SS. Správa tábora využívala vězňů pro zachování provozuschopnosti a rozšiřování lágrového zařízení. Vzniklá pracoviště nejdříve sloužila táboru, později potřebám SS a v neposlední řadě i soukromým firmám. Důležitým ukazatelem pro koncentrační tábory se stalo usilování Reichsführer SS Heinricha Himmlera o vytvoření hospodářského koncernu SS, jenž by mu jako ekonomická základna posloužila k prosazení vlastních politických plánů. Hlavním odvětvím se měla stát výroba zbraní, čímž by si SS zaručily vlastní přísun zbrojního arsenálu a zároveň minimalizovaly svoji závislost na Wehrmachtu.²⁸²

K tomuto rozsáhlému plánu chtěl Himmler využít pracovního potencialu táborů, přecházející během reorganizace (1934-1936) v trvalé státní instituce. K opodstatnění zakládání výrobních závodů SS přispěla i vypjatá předválečná doba, v níž se nacistické velení připravovalo na vojenské operace. Vědomí blížící se války si zákonitě žádalo mobilizaci pracovních sil, které měly obstarat hospodářské podniky SS a jejichž zásobárnami se měly stát koncentrační tábory. Ostatně vězeňská práce byla pro SS velmi výhodná, jelikož náklady na přísun pracovních sil a střežení vězňů hradil stát a Himmlerovy SS mohly až do roku 1940 naplno zdarma využívat práci vězňů. Profitování z ní, navíc na úkor státních výdajů, podněcovalo k tomu, že levná pracovní síla se stala důvodem vazby.²⁸³

Potřebu koncentračních táborů si kromě vojenských příprav vyžadovaly rovněž politicko-ideologické záměry. Architekturou zaujatý Hitler chtěl svoji vizi budoucí tisícileté Německé říše zvětšit mimo jiné v gigantických stavbách²⁸⁴, jež by

²⁸¹ S. ZÁMEČNÍK, *Za hranicí lidskosti: lékařské experimenty a otrokářské práce v nacistických koncentračních táborech*, s. 152; S. ZÁMEČNÍK, *To bylo Dachau*, 42.

²⁸² M. KÁRNÝ, *Strategie hospodářského koncernu SS*, in: J. Křížek (ed.), *Sborník historický 33*, Praha 1986, s. 135-138.

²⁸³ S. ZÁMEČNÍK, *To bylo Dachau*, s. 48-49.

²⁸⁴ K těmto stavbám patřil i berlínský stadion zbudovaný pro letní Olympijské hry konané v Německu v roce 1936. Nenaplněnými, ale dech beroucími návrhy byly triumfální oblouk, tzv. „Brána vítězství“, a „Velká hala“, jakýsi panteon vysoký 290 metrů, který měl pojmout 150 000 až 180 000 lidí. (P. REICHEL, *Svůdný klam Třetí říše. Fascinace a násilná tvář fašismu*, s. 243.)

ohromujícími rozměry vyjadřovaly její sílu a velikost. Realizace přiřadil státnímu architektovi Albertu Speerovi, který začátkem roku 1937 stanul ve funkci generálního inspektora staveb pro říšské hlavní město (*Generalbauinspektor für die Reichshauptstadt*). Právě už v létě 1936 pověřil Hitler svého stavitele vypracováním architektonického plánu pro nové říšské hlavní město, ve kterém se měl Berlín proměnit v nejkrásnější velkoměsto na světě. Vedle projektů na přestavbu Berlína pracoval Speer i na rozsáhlých rekonstrukcích Norimberka, Mnichova či Výmaru.²⁸⁵

Veškeré snažení nicméně ztroskotávalo na nedostatku stavebního materiálu.²⁸⁶ A proto nepřekvapí, že souběžně s plánováním Hitler od roku 1936 věnoval pozornost pracovním zdrojům v koncentračních táborech. Výsledkem bylo rozhodnutí, že chybějící stavební hmoty budou obstarávat vězeňské práce. V rámci tohoto usnesení se navíc výroba jako vládní projekt zahrnula do čtyřletého plánu. To znamenalo, že dosavadní nebo nově budované tábory měly na sebe vázat také roli velkovýroben stavebního materiálu, což Himmlerovi skýtalo nejednu výhodu. Spoluúcast SS na Vůdcových stavbách nepřinášely říšskému vůdci SS jen všeobecnou slávu a posílení osobních vztahů s Hitlerem, ale též eventualitu rozšíření systému koncentračních táborů.²⁸⁷ Účastí na stavitelských projektech by si zajistil patřičnou oprávněnost a nutnost vzrůstu počtu koncentračních táborů, od čehož se pochopitelně odvíjel rozmach hospodářských podniků SS. Zadání dodávat žulové bloky a produkovat cihly dostala konkrétně společnost Německé cihlářsko-kamenické závody (*Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH*, dále DEST), první hospodářský podnik SS založený v dubnu 1938. DEST zakládal či přebíral kamenolomy a cihelny obyčejně ze stávajících anebo teprve vznikajících táborů.²⁸⁸

V době plánování výstavby, v dubnu 1937, se v případě KZ Buchenwald rozhodlo, že v rámci čtyřletého plánu budou buchenwaldští vězni nasazeni na výrobu cihel. Úmysl se zdál být na spadnutí, když výsledek provedeného geologického výzkumu přinesl závěr, že v okruhu 25 km od Výmaru se nenachází žádné vhodné ložisko cihlářské hlíny. Ve výsledku se tábor postavil poblíž vápencového kamenolomu Elflein, kteréhož kamenné úložiště bylo dle znaleckých posudků zhola

²⁸⁵ Tamtéž, s. 244–245 a 242–263.

²⁸⁶ Je pro ilustraci; plánovaná stavba obrovského mostu přes Labe v Hamburku si měla vyžádat nejméně 240 000 kubických metrů žuly. Toto množství odpovídalo tříleté spotřebě žuly v Německu. (s. 161)

²⁸⁷ S. ZÁMEČNÍK, *Za hranicí lidskosti*, s. 161.

²⁸⁸ M. KÁRNÝ, *Strategie hospodářského koncernu SS*, in: J. Křížek (ed.), *Sborník historický 33*, Praha 1986, s. 140.

bezpečné.²⁸⁹ Původně se zde nacházely lomy dva, z nichž jeden pro mizivé naleziště vápence ještě roku 1937 SS uzavřely. Také druhý lom nedosahoval takových kvalit na zdroje. Tím vzaly za své i obchodní vazby s jednou z výmarských stavebních firem a odtud vápenec sloužil akorát jako stavební materiál pro silnice a základy budov KZ Buchenwald. Výroba cihel se sice realizovala, ale v 30 km od tábora vzdálené a relativně malé cihelně.²⁹⁰

Nedlouho na to, při celoříšské akci, přišlo do KZ Buchenwald nejméně 200 práce schopných „asociálů“. Tzv. „Asoaktion“ v polovině června 1938, podobně jako ostatní zatýkací operace měly za cíl navýšit počet vězňů v lágrech. SS už dlouhodobě a samostatně podnikaly zásahy proti osobám tzv. „práce se štítícím“, přičemž vymezení této definice bylo velmi široké a vágní. Jmenováním Himmlera na pozici říšského velitele všech složek policie roku 1936 se SS vyprostily z područí soudní jurisdikce i říšského ministerstva vnitra a mohly samovolně zadržovat kriminální zločince a další „škůdce národa“, kteří se stali terčem propagandistických kampaní. *„Himmlerovo tažení proti kriminální a asociální části německého obyvatelstva bylo ideologicky zdůvodňováno jako problém méněcenných parazitních rasově cizích elementů, který je nutno řešit co nejradikálněji.“*²⁹¹

Vězni v KZ Buchenwald byli rozděleni do jednotlivých pracovních komand, která vedli kápa podléhající příslušnému veliteli SS. V čele větší skupiny složené z vícera komand téhož pracovního oboru stál vrchní kápo. Ten pod sebou řídil několik nižších kápů a předáků. Komanda se v systému koncentračního tábora rozlišovala na vnitřní a venkovská. V KZ Buchenwald patřila k jednomu z nejtragičtějších venkovských komand komando Dora, v říjnu 1944 přeměněné v samostatný koncentrační tábor²⁹² (*Konzentrationslager Mittelbau-Dora*), a S III, v němž od konce roku 1944 nedaleko obce Ohrdruf vězni tajně budovali nový Hitlerův stan. Dále komanda sloužila různým podnikům a koncernům pro účely válečné produkce. Celkově spadalo pod KZ Buchenwald na 136 pobočných táborů (*KZ-Außenlager*),

²⁸⁹ SS v akci. *Dokumenty o zločinech SS*, s. 22.

²⁹⁰ S. ZÁMEČNÍK, *Za hranicí*, s. 162.

²⁹¹ Viz Miroslav KÁRNÝ, *Strategie hospodářského koncernu SS*, in: J. Křížek (ed.), *Sborník historický 33*, Praha 1986, s. 1938-139, S. ZÁMEČNÍK, *Za hranicí lidskosti* 162-167; Tamtéž, s. 167.

²⁹² O tomto koncentračním táboře, kde byly sestrojovány balistické rakety V-2, podrobněji píše ve své knize *V německém zajetí* Jiří Beneš.

ze kterých 76 vzniklo jen mezi červencem a prosincem 1944.²⁹³ Některá jako kupříkladu cihelny v Düsseldorfu a Essenu existovala již v letech 1942 a 1943.²⁹⁴

Za vnitřní komanda se považovaly ty skupiny vězňů, co se pokaždé po skončení pracovní doby navracely nazpět do hlavního tábora. Podléhala nejen vedení předáků, ale dozírali na ně i vojáci SS. I komanda nasazená na území koncentračního tábora se členila na vnitřní a vnější útvary. Prvé pracovaly přímo v táboře ochranné vazby a zachovávaly lágrový provoz, vnější se nacházely mimo ostnaté dráty uvnitř velkého řetězu stráží. K datu 24. dubna 1941 je v KZ Buchenwald evidováno 1828 vězňů pracujících ve vnějších komandech, mimo tábor ochranné vazby. Vyjma 448 vězňů docházejících do dílen Německých podniků pro výzbroj (*Deutsche Ausrüstungswerke*, dále DAW) plnila valná většina službu v oblasti SS.²⁹⁵ Jelikož pracovní místa uvnitř tábora ochranné vazby nestála člověka tak obrovské vydání fyzických sil a obsazovaly se mimo jiných i staršími a tělesně slabšími jednotlivci (vyjma těžce nemocných), vnímali ostatní vězni tato komanda za lehčí. Jednalo se o práce v kuchyni, skladištích prádla, cenností, oděvů a náradí, pracovní statistice, vězeňské písárně, na poště atd. Naopak k těžkým komandům se řadily práce v zahradě, čištění latrín či přiřazení k šterkařům.

Výstavba tábora probíhala prakticky po celou dobu jeho existence, a proto ve stavebních komandech pracovalo mnoho vězňů. V prvním a druhém pracovali vězni mimo tábor ochranné vazby v oblasti SS na stavbách garáží, kasáren, nemocnice, domů pro důstojníky a velitele atd. Třetí v protikladu ke komandům I a II provádělo stavební práce uvnitř samotného tábora.²⁹⁶ Skládala se jak z vězňů, kteří se na svobodě řemeslnickými pracemi živili, tak z těch, co se oborům přiučili v táboře. Zedníci, dřevorubci a mnozí další byli posíláni na různá pracoviště k úpravě lesního povrchu, stavby silnic a táborových objektů. Vězni odvodňovali terén, obsluhovali čistící stanice a teplárny.

K četným komandům patřilo tzv. Schachtkomando, hloubící výkopy a pokládající potrubní vedení. V deštivých dnech voda znesnadňovala vězňům kopání ztěžklé zeminy, navíc mokré rukojetě lopat, krumpáčů a ostatního náradí mnohdy klouzaly z rukou. Promrzlí stáli v jámách v ledové vodě, jež se tady za celý

²⁹³ H. STEIN, *Konzentrationslager Buchenwald*, in: W. BENZ – B. DISTEL – A. KÖNIGSEDER (Hgg.), *Der Ort des Terrors: Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, s. 330.

²⁹⁴ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 316.

²⁹⁵ ANM, fond Ing. Bohumil Příkryl, kt Buchenwald, kr. č. 1, inv. č. 26.

²⁹⁶ E. FEIN – K. FLANNER, *Rot-weiss-rot in Buchenwald*, s. 113-114.

den nashromáždila. „Každý je promočen nejen ze shora, ale volně i ze zdola.“ Ale sychravé počasí značilo jen zlomek z přítěží provázející prorážení kanálů lesním terénem. 25. února 1941 měli, píše Hanzal, polští vězni „...smutný den – odpoledne jich bylo 8 mrtvých. Byla to drahá chvílka odpočinku. Neviděli okolo jdoucího SS Untersturmführera Dumböcha – velitele ze zahradnictví a doplatili na to životem.“²⁹⁷ Trýznění v Schachtkomandu pokračovalo i v dalších dnech. O den později Vladimír Vícovský, podle vlastních slov, po varování vojáka ze strážní věže, že se při práci napil, „...sám dostal...“ od důstojníka SS, jenž „své upozornění provázel českými slovy ‚Pravda vítězí‘.“²⁹⁸

Z buchenwaldských komand byla nejobávanější ta, která vykonávala těžební práce v lomu. Alespoň v prvních letech tábora jím museli mnozí z nově příchozích vězňů projít a po nějaký čas tu pracovat. Kamenolom se záhy díky vysoké úmrtnosti vězňů zapsal k nejpověstnějším a hrůzu nahánějícím místům v celém koncentračním táboře.

Dobývaly se zde kameny, které po naložení do železných výklopných vozíků, tzv. lor, museli vězni po kolejnici dopravovat na určené místo pro další stavební využití. Nejnáročnějším úsekem přepravy byla v kamenolomu strmě stoupající příjezdová cesta. Až šestnáct vězňů obutých v dřevácích tlačilo na kluzkém šterku loru s nákladem vzhůru k ústí vjezdu. Ještě nebezpečnější situace nastávaly při cestě nazpět. Po vyložení měli vězni přikázáno dolů do lomu běžet poklusem. „Kdo nestačil a vypadl z kolony, byl zastřelen. Ostatní se při střelbě museli při každé ráně vrhnout obličejem k zemi. Teprve když poslední výstřel ukončil život vězně, pokračovalo se v práci.“²⁹⁹ Mnohokrát těžký dopravník vyjel z dráhy a zranil některé z pracujících vězňů. To pak „...odsud odnášeli vězně, kterému lora přejela nohu – ten byl vyřizen, odnesli ho do revíru – a nikdy ho už nikdo v lágru neviděl.“³⁰⁰ Po celý den vězně, kteří museli denně takto odvést až na 50 naložených lor, surově bili kápoové. Do tragických událostí v lomu se neblaze zapsal kápo Johann Herzog, známý svojí nenávisí k Židům, intelektuálům a duchovním, když v červenci 1941 k smrti ubil katolického kněze.³⁰¹

²⁹⁷ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1941.

²⁹⁸ Podle českého vězně se jednalo o sudetského Němce pocházejícího z Opavy.(Tamtéž.)

²⁹⁹ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1942.

³⁰⁰ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 249.

³⁰¹ Koncem roku 1942 byl z tábora propuštěn. (H. STEIN (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 1119)

Náklad vězni dále tahali „...k silnici vzdálené asi půl kilometru, kde je umístěn drtič na kámen.“ V podobě koňského spřežení vlekli vozík, k němuž „...je přivázán řetěz asi 10 m dlouhý, na něm přiděláno 7 metrových tyčí, asi metr od sebe vzdálených. U každé tyče jsou čtyři vězni, vždy dva po každé straně prostředkem nataženého řetězu.“ Do každého pohybu znělo do kola opakované – „ein, zwei, drei, vier, ein, zwei, drei, vier“ – tzv. „šíbra“, který tímto monotónním odpočítáváním doprovázel lidské povozy. Antonín Hass ve skupině se spoluvězni denně vytahoval až 16 lor a současně byl jedním z cílů řádění německého kápa, jenž „celý den řve, tluč a hází kamení po věznicích.“³⁰² Jindy se přenášely těžké pražce a vězně ve vozových kolonách ustavičně popoháněli strážníci k „...věčnému spěchu. Esesáci, aby se přesvědčili, že věžňové vynakládají všechnu sílu, štouchali a tloukli do nákladu. Jestliže náklad následkem rány spadl a zřítíl se, byl za to vězeň zastřelen jako pro pokus o útěk. Každý musel táhnout ze všech sil, aby se vyhnul ráně.“³⁰³

Za večerního návratu do tábora „...byl každý vězeň povinen vzít na rameno kámen a pochodovat s ním do lágru.“ Předáči, kápa i strážníci SS kontrolovali, zdali jsou kameny pro stavbu silnic dostatečně veliké a minimálně pět kilogramů těžké. Sebeopatrnější podezření stačilo k tomu, aby se na vězně snesly rány od klacků a pažeb pušek.³⁰⁴

I přestože při manipulaci s vozíky dle Jaroslava Bartla kvapně plynul čas, práce u lor byla považována za trestnou.³⁰⁵ Vykonávali ji vězni tzv. trestního komanda (*Strafkompanie*) či *K-kompanie*, kam byli zařazováni hlavně homosexuálové nebo Židé, jakožto tzv. „hanobitelé rasy“ (*Rasseschänder*). „Štráfka“, řečeno lágrovým žargonem českých vězňů, „v Buchenwaldě byla obávaným trestným zřízením [a] jako celek musila vykonávat nejtěžší a neodkladné práce.“³⁰⁶ S ohledem na táborové poměry byl režim v komandu zdaleka přísnější než u jiných pracovních skupin. Vězni nesměli s ostatními spoluvězni hovořit, v táboře se odloučeně soustřeďovali v bloku ohraničeném ostnatým drátem³⁰⁷, o nedělích po celý den stáli „...v pozoru až do večera, za úplného půstu, za každého počasí...“, popřípadě povinně pracovali, zatímco zbytek osazenstva měl volno. Komando „...odpoledne nechodí jen

³⁰² SOkA Rokycany, f. Svaz osvobozených politických vězňů - odbočka Rokycany, Vzpomínka Antonína Haase - Koncentrační tábor Buchenwald, i. č. 2005, s. 14, ev.č. 175.

³⁰³ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1942

³⁰⁴ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 249.

³⁰⁵ Tamtéž, s. 249.

³⁰⁶ ANM, fond Ing. Bohumil Příkryl, kt Buchenwald, kr. č. 4, inv. č. 171.

³⁰⁷ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 248.

pracovat mimo tábor. Dnešní den je výjimkou. Z kamenolomu nosí kámen na stavbu do zahradnictví. Jinak většinou o nedělích odpoledne nosí v zahradě výkaly a jsou vždy esesmany udržováni v pokusném pohybu s největší a mimořádnou brutalitou.³⁰⁸

Z počátku se *Strafkompanie* podílela na výstavbě silnic při táborovém plotu kolem dvoupatrových strážních věží, což obnášelo již pospané dopravování kamene z lomu. Využívala se k dobývání pařezů, sklizení pokácených stromů, později vězni například pracovali ve vepříně.³⁰⁹ Hanzalovi se naskytnul otřesný obraz, když pozoroval počínání jednoho SS-Scharführera. Sledoval dva ruské vězně – Sergeje Kikolajeva a Tjoda Fedorkina – , které dříve před zařazením do trestného komanda potkal v táboře, jak s vypětím sil nemohli unést tzv. trágy, dřevěná nosítka. V náhlosti těžké práce znečistili uniformu dozorce SS, pročež „...*Fedorkina na místě zastřelil. Nikolavej vykrvácel, protože naň pustili psy a ty ho roztrhali.*“³¹⁰ V nelidském strádání a krutém zacházení se trestnému komandu vyrovnala snad pouze povoznická kolona (*Fuhrkolonne*). Pracovali v ní výhradně židovští vězni zapřažení po 10 až 15 mužích. Za zpěvu a práskání biče SS-mana museli „zpívající koně“ (*Singende Pferde*), jak je v táboře nazývali, vozit těžké náklady na dvoukolových povozech.³¹¹

Uvnitř tábora ochranné vazby se k obávaným komandům řadilo pracovní komando vynášející latríny (*Arbeitskommando Latrinen-Entleerung*). Pracovní činnost se sestávala z vybírání výkalů z lágrových záchodů a odnášení na dřevěných nosítkách do přilehlé zahrady. Zcela primitivním způsobem pomocí plechovek od marmelád vězni zároveň vybírali fekálie ze dna dosedacích nádrží čistící stanice sousedící se zahradnictvím v jihovýchodní části. Pohyb po kluzkých okrajích u otevřených jímek končil nejednou pádem a utonutím v humusu. Zapáchající náklad vězni rozlévali po záhoncích a hnojili tak pěstovanou zeleninu.³¹² Někdy se přihodilo, že „...*mříž odpadové vody ze záchodů lágru byla ucpána, čímž znečištěná voda před čistícím zařízením počala stoupati...*“ Při odstraňování zaklesnutých předmětů čistička postupně vydávala hrůzné doklady o vraždění v krematoriu, potažmo v celém táboře. „*Lopatami a pohřebly vytahali jsme lidské kosti, které jsme skládali vlevo na betonovou desku. Kosti nebyly dostatečně spáleny a zvláště na lebečních kostích*

³⁰⁸ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 3, 1943.

³⁰⁹ ANM, fond Ing. Bohumil Příkryl, kt Buchenwald, kr. č. 4, inv. č. 171.

³¹⁰ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 3, 1943.

³¹¹ E. FEIN – K. FLANNER, *Rot-weiss-rot in Buchenwald*, 115-116.

³¹² Tamtéž, s. 118-119.

zůstaly zbytky mozků a krevních cév.“ Český vězeň s číslem 1673, Antonín Janáček z bloku č. 20, po osvobození KZ Buchenwald dosvědčil, že nespálené kusy spolu s jedním spoluvězněm uschovali „...na jednom místě a požádal jsem jej, by mi kosti na velkých kovových kolečkách dovážel. Pohřbili jsme celkem devět plných koleček kostí u dolní čistící chlorové stanice.“³¹³

I vězni zaměstnaní v zahradě sem donášeli hnilobu, Josef Ulrich si povšiml, že byli vybíráni intelektuálové a Židé, osoby stávající se často obětmi šikany SS.³¹⁴ Na základě oznámení vedení tábora z 1941 začali „protektorátníci“ na jaře toho roku pracovat jako zbytek tábora. Rázem Himmlerova formulace o přidělení vězňů „*k lehčím pracím*“, obsažená v dopise z března 1939 informující o zacházení se zatčenými veřejně činnými Čechy,³¹⁵ pozbyla významu. Tím v každodenním režimu vězňů nastal zlom. Během naslouchání rozkazu o začlenění na práce „*lidé stáli zaražení, zasmušilí a mlčeli.*“³¹⁶ Ocitnuvší se ve třech skupinách byli vězni zařazeni ke stavbám v táboře, kopání kanalizace a k zahradnickému komandu, v němž se spolu s Hajšmanem, Fillou, Čapkem a Vícovským nacházelo nejvíce „protektorátníků“. „*Ti do zahrady šli většinou na pozemek, který byl ještě loni lesem, kde jsme se procházeli, slunili, debatovali.*“³¹⁷

Jednalo se o jedno z nejtěžších komand uvnitř „ostnatých drátů“, přesto privilegovanější status „protektorátníků“ nedovolil poslat české vězně na těžší komanda vně tábor ochranné vazby.³¹⁸ Tady se věnovali úpravám nerovností v terénu, sázení plodin, rytí a pletí záhonů, na které rozsypávali popel spáleného smetí či hnůž ze stájí a rozlévali exkrekty z vězeňských záchodů. Převážně přenášeli ornici, sbírali kameny a vykonávali jiné podružné práce. Z jara 1941 se započalo s jejím rozšířením a „*my jsme přišli na pozemek,*“ napsal Hajšman, „*dřeli jsme se se stržemi, skalisky a lomem, měnili pustiny v lány žírné země.*“³¹⁹

V Hajšmanových pamětech o nelehkých dnech v lágrové zahradě, strávené mezi záhonky a skleníky, vystupují do popředí sobě dvě zcela protichůdné postavy.³²⁰

³¹³ ANM, fond Ing. Bohumil Příkryl, kt Buchenwald, kr. č. 4, inv. č. 175.

³¹⁴ J. ULRICH, *6 let za ostnatým drátem*, s. 57.

³¹⁵ B. ČELOVSKÝ (ed.), *So oder so: řešení české otázky podle německých dokumentů 1933-1945*, s. 228.

³¹⁶ J. HAJŠMAN, *V drápech bestie: Buchenwald*, s. 231.

³¹⁷ Tamtéž, s. 232.

³¹⁸ Tamtéž, 231-232

³¹⁹ Tamtéž, s. 237.

³²⁰ Mimo jiného uvádí, že čeští vězni pracující v zahradě byli svými spoluvězni žertovně nazýváni „Mičurini“ podle slavného ruského pěstitele a šlechtitele ovoce a jiných plodin Ivana Vladimiroviče Mičurina (1855–1935). (Tamtéž, s. 232.)

SS-Obersturmführera Dumböcka (v knize jej autor počesttěně píše Dumbek), velitele zahrady, vinil, že „...týral Židy, proháněl a přepadal pracující.“ S kolegy z táborové SS „kalckovali se po zahradě, sekýrovali a znepokojovali lidi, rušili práci a překáželi.“³²¹ Za svého působení v zahradě Dumböck zabil nejméně 40 lidí. A snad, že byl rodák ze Salzburgu, nejraději pronásledoval rakouské vězně.³²² Protikladem mu byl kápo, „vůdčí duch zahrady“³²³ a bibelforscher Max. Hajšman jej charakterizuje jako poctivého a dobrého člověka, kamaráda se smyslem pro humor, s nímž vždy rád pohovořil o zahradničení.³²⁴ Našli se i vězni, co u zahradnických prací zůstali natrvalo. Legionáře plukovníka Jana Bořila zde zastihlo osvobození tábora. Poněvadž trávil čas na čerstvém vzduchu a místo hlídače patřilo k těm méně náročným, považoval si možnosti práce v komandu. S Antonínem Janáčkem, taktéž legionářem s hodností kapitána, měli za úkol jako živí „strašáci“, dodává Sychrava, hlídat úrodu před ptactvem a hladovými vězni snažící se ukrást zeleninu.³²⁵

Při pracovním režimu v koncentračním táboře se více hledělo na proces práce a její vysilující funkci, než na samotný výkon. Mnohdy nařízené úkony postrádaly užitečnost a smysluplnost. Takové případy vězně nutily naučit se hospodařit se silami a minimalizovat nápor zadané práce. Ani regeneraci fyzických sil nemohl být věnován za daných podmínek dostatek času, a tak se tolik nezbytný odpočinek k načerpání nové energie zúžil do několika málo hodin spánku. Vězeň si byl navýsost vědom, že prohlášení za neschopného práce v koncentračním táboře předznamenávalo smrt.³²⁶

Řešení spočívalo ve vydání každé vyzískané chvíle na potřebnou pauzu. Když se vězni vytratili z dohledu ostrahy, všichni s činností ustali. Při krátkém oddechu se pozorně rozhlíželi a kontrolovali okolí. Někteří si namísto kopání ve stěně náspu budovali výklenky s prknem, tzv. „hotely“, kam usedali.³²⁷ V momentu příchodu kápa či jiného dozorce zaznělo smluvené znamení – výkřik *Achtzehn!*³²⁸ – a opět „...zavládlo ,tempo‘.“³²⁹ Strategii pro přežití uplatňovanou vězni během práce, jež jim ulehčovala dřinu a současně uchránila před dopadením, plně vystihuje lágrové

³²¹ Tamtéž, s. 240.

³²² E. KOGON, *SS-Staat: das System der deutschen Konzentrationslager*, s. 311.

³²³ J. HAJŠMAN, *V drápech bestie: Buchenwald*, s. 240.

³²⁴ Tamtéž, s. 240-241.

³²⁵ Lev SYCHRAVA, *Záznamy z Buchenwaldu*, s. 41.

³²⁶ W. SOFSKY, *Řád teroru: koncentrační tábor*, s. 87, 178.

³²⁷ Tamtéž, s. 41.

³²⁸ Tamtéž, s. 41.

³²⁹ Miloslav MOULIS, *To byl Buchenwald*, s. 61.

pravidlo „...pracovat se musí, ale jenom očima...“³³⁰ Bylo zapotřebí „zachovat zdání“³³¹ plnění uložených rozkazů. Pakliže to situace dovolila, nosily kolony prázdné trágy nebo se vězni porůznu toulali pracovištěm, načež někam pro něco chodili, aby se ve výsledku vraceli s nepořízenou.³³² „A opravdu, kdo to v táboře chápe, dokazuje, že se v táboře naučil žít, vyhýbá se tak bezpečněji táborovým trestům, uchovává si zdraví a nakonec i svůj život.“³³³

Přibližně v polovině roku 1941 svitla nemnohým naděje na přilepšení v nově vzniklém komandu „Ahnenforscher“ (*Ahnenforschungskommando*) zkoumající a zhotovující rodokmeny příslušníků SS. O jeho sestavení se zasadil český vězeň a první tlumočnick u politického oddělení Hugo Rokyta.³³⁴ Historik kulturních dějin a umění, který se výrazně zasazoval o zachování uměleckohistorických památek, seskládal komando převážně z vězňů z protektorátních bloků. První rozhovory mezi Rokytou a vedoucími SS proběhly už v lednu 1941³³⁵ a již v dubnu jako první členi přišli do komanda Emil Filla a Josef Čapek.³³⁶ Takřka s humorem Hajšman poznamenal, „Filla zahodil za plot špinavý plecháč, do kterého několik neděl v nejkřutější zimě a nepohodlí sbíral kamení a kořeny po zahradě, Josef Čapek odevzdal opatrně a přesně motyčku na místo, kam patřila, a ještě asi pět šest dalších lidí šlo ze zahrady a od kanálů zkoumat esesácké rodokmeny.“³³⁷

Rodokmenové pasy (*Ahnenpässe*) se dělali ve formě knížek a nástěnných desek s malovanými ilustracemi. Důstojníci SS se pyšnili bohatými, do minulosti hluboko sahajícími liniemi předků, které museli vězni často vymýšlet, aby mohli dozorcí prokázat germánský původ svých rodin. Původně skupinu malířů a genealogů tvořili také Zdeněk Dlouhý, Kurt Sitt, Josef Frank, Vilém Mucha, Bohuslav Příkryl, Vladimír Vícovský, Lev Sychrava, doktor Mareš a další. Později se ale k nim do dřevěného bloku poblíž prostranství apelu, kam byli vybraní vězni přemístěni, dočasně připojili třeba Bedřich Kozelka, František Naxera, Josef Výborný a Emil Hršel.³³⁸

³³⁰ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1941.

³³¹ Miloslav MOULIS, *To byl Buchenwald*, s. 110.

³³² Lev SYCHRAVA, *Záznamy z Buchenwaldu*, 41.

³³³ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1941.

³³⁴ M. MOULIS, *To byl Buchenwald*, s. 142.

³³⁵ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1942.

³³⁶ J. SLAVÍK – J. OPELÍK, *Josef Čapek*, s. 513; ANM, f. HÁJEK Jaroslav, kr. č. 2, 1941.

³³⁷ J. HAJŠMAN, *V drápech bestie: Buchenwald*, s. 237.

³³⁸ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1941.

Na ilustracích se podílel i Josef Čapek³³⁹. Právě se zotavující ze zápalu plic hýřil „...posměšnými poznámkami o dílech...“³⁴⁰ Ale projevovaná veselost plynula zřejmě z vědomí, že práce v zahradě pro něho dozajista skončila. Brzy se ale stal mrzutý, protože, jak po válce Emil Filla vysvětloval, i toto komando zračilo posluhování přímo svým věznitelům. To pouze posilovalo Čapkovy obavy z vynuceného napomáhání, stejně jako se strachoval z nasazení do zbrojní výroby.³⁴¹ Nepřekvapí pak, že práce na rodokmenech ustavičně vážly. Občas i celé dny. Malíř Zdeněk Dlouhý svou nepřetržitou činností nejednou uchránil vězně před nečekanými návštěvami důstojníků SS. Výtvarné práce zastávali francouzští a holanďští vězni, mezitímco Čapek skicoval malé kresby³⁴² a Emil Filla, věrný své „buchenwaldské zásadě“ nemalovat³⁴³, studoval filozofii a sepisoval *Psí písně*.³⁴⁴ Aby nemuseli oba malíři sloužit SS, vyzdobovali rodokmenové pasy slovanskými symboly. Velitelům SS „...se to tuze líbilo a my jsme měli pokoj,“ dodal Filla.³⁴⁵ Prvním zájemcem byl velitel zahradnictví Dumböck se svojí ženou Margaretou požadující rodinnou kroniku.³⁴⁶

Přednost skupiny malířů, činící z něho jedno z dobrých komand v táboře, vězela v příslibu, že vězni směli pracovat pod střechou. Již rozdělování pracovních míst rozehrávalo boj o život a smrt. Střecha nad hlavou, teplo kamen, přístup k potravinám, záruka minimálního dohledu, o to vše se zápolilo.³⁴⁷ „Kdo se nemohl vymanit z práce pod širým nebem, dostat se pod střechu nebo práce lehčí, strádal a hynul.“³⁴⁸ Za výhodnou činnost se shledával úklid bloku, obývacích místností, umývár a záchodů. Vězni, jako nejstarší bloku, nejstarší světnice, kuchaři z vězeňské kuchyně, vykonávali nejen práci pod střechou táborového baráku, ale stranili se zrakům dozorců SS. K vyhledávaným komandům náleželo oddělení „štipárny“ (*Abteilung Strumpfstopferei*) v budově skladu šatů vězňů. „Kdo bude

³³⁹ 26. června 1942 byl Josef Čapek, přese všechna úsilí umělcovy rodiny domáhající se jeho propuštění, transportován do KZ Sachsenhausen u Oranienburgu severně od Berlína. Poslední Čapkovo životní období se vytrácí v předpekli koncentračního tábora Bergen Belsen mezi 4. až 25. dubnem 1945, kdy pravděpodobně zahynul na tyfus. (J. SLAVÍK – J. OPELÍK, *Josef Čapek*, s. 526-530.)

³⁴⁰ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1941.

³⁴¹ J. SLAVÍK – J. OPELÍK, *Josef Čapek*, s. 515.

³⁴² Tamtéž, s. 515.

³⁴³ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2.

³⁴⁴ Emil FILLA, *Psí písně v Buchenwaldě 1943*, Praha 1945

³⁴⁵ J. SLAVÍK – J. OPELÍK, *Josef Čapek*, s. 515.

³⁴⁶ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1942.

³⁴⁷ W. SOFSKY, *Řád teroru: koncentrační tábor*, s. 204.

³⁴⁸ J. HAJŠMAN, *V drápech bestie: Buchenwald*, s. 236.

uznán neschopným k těžké práci, přijde do „štupárny“, spravovat punčochy, zašívát nebo párat hadry. To byla úleva. Člověk zůstal na bloku v suchu a v teple a nebyl ustavičně na očích esesákům a jiným dravcům.“³⁴⁹

V protikladu komandu v lomu mimo tábor ochranné vazby stála služba v komandu opravárenském. Příslušníci SS si opravářů cenili kvůli jejich schopnosti opravit prakticky vše, co v táboře nečekaně vypovědělo službu. Tomu i odpovídalo vlídnější zacházení ze strany kápu, kteří nikterak elektrikáře a další vězně údržbáře nepronásledovali. Tu jistě i svou úlohu hrálo, že ve skupině, jež na jaře 1941 měla 27³⁵⁰ mužů, se nacházeli jen političtí Němci.³⁵¹ Za další prominentní komanda se považovala táborová ochrana (*Lagerschutz*), variace vězeňská policie zabezpečující pořádek v táboře. Její působení plynulo z čistého pragmatismu zamezit SS ve zbytečných zásazích proti vězňům. Zvláštností byl také vězeňský hasičský sbor (*Feuerwehr*), jenž v požární výzbroji vlastnil dvě motorové stříkačky.³⁵²

Historik Miroslav Kárný o počátku roku 1942 soudil, že je „*nesporným periodizačním předělem v historii nacistických koncentračních táborů*...“³⁵³ Tento přelom se odvíjel od závěru roku 1941, který v dosavadním vývoji a pojetí válečného konfliktu přinesl zlom. V německém tažení na Moskvu udeřil na skupinu armád Střed nejprve „generál mráz“, jenž svou „ledovou rukou“³⁵⁴ vyřadil vojenskou techniku a v podstatě zastavil Hitlerovu armádu v útoku na ruskou metropoli a vzápětí podpořil Sověty v rozběhnutí rozsáhlé protiofenzívy zahájené 5. prosince.³⁵⁵ O pouhých šest dní později vypověděl Hitler válku Spojeným státům americkým. Stalo se poté, co prezident Franklin D. Roosevelt, den po náletu japonského císařského letectva na americkou flotilu kotvící v základně Pearl Harbor na

³⁴⁹ Tamtéž, 234.

³⁵⁰ ANM, fond Ing. Bohumil Příkryl, kt Buchenwald, kr. č. 1, inv. č. 26.

³⁵¹ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 3, 1943.

³⁵² SOKA Rokycany, f. Svaz osvobozených politických vězňů - odbočka Rokycany, J. Lancinger - Koncentrační tábor Buchenwald, i. č. 2005, s. 14, ev. č. 175.

³⁵³ Jaroslav KÁRNÝ, *Princip „Vernichtung durch Arbeit“ a problematika úmrtnosti v nacistických koncentračních táborech*, in: Sborník k problematice dějin imperialismu, s. 5; K tomuto tématu se dále podrobněji věnuje Mark Spoerer viz M. SPOERER, *Nucené práce pod hákovým křížem*, s. 177-179.

³⁵⁴ Takto ruskou zimu popisoval jeden německý voják ve svém dopise psaném 6. prosince 1941. (Chris BELLAMY, *Absolutní válka: Sovětský svaz za druhé světové války – moderní dějiny*, s. 322.)

³⁵⁵ Podrobněji o střetu obou armád u hlavního města Sovětského svazu pojednává britský vojenský historik Chris Bellamy v kapitole *Černý sníh* ve své knize *Absolutní válka: Sovětský svaz za druhé světové války – moderní dějiny*. (Tamtéž s. 314-340.)

Havajských ostrovech, vyhlásil válku Japonsku. Hitler věřil, že vystoupením proti USA získá v japonském partnerovi silného spojence.³⁵⁶

Tyto události změnilы budoucí vývoj celosvětového konfliktu. Rozplynuly přesvědčení Němců o *Blitzkriegu*, bleskové válce, a rychle dosaženém vítězství na východní frontě. Předurčily dlouhodobě opotřebovací válku, která měla německé hospodářství razantně zatížit. A zvláště koncentrační tábory se měly nyní přičinit o nárůst zbrojní výroby. Samotný Hitler rozhodl počátkem roku 1942 o jejich intenzivnějším zapojení do válečného průmyslu.³⁵⁷ Nadto odvozy mužů do armády zapříčiňovaly znatelný nedostatek pracovních kapacit v Říši. Netrvalo tudíž dlouho a vedle zahraničních dělníků, justičních trestanců tvořili největší část nucených pracovníků vězni koncentračních táborů.³⁵⁸

Pro nasazení ve zbrojním průmyslu a překonání krize v rezervách pracovních sil vymysleli nacisté příhodný výraz „zničení prací“ (*Vernichtung durch Arbeit*³⁵⁹). „*Hlavním smyslem reorganizace v této oblasti bylo co nejúčelněji skloubit politické, policejné represivní a exterminační úkoly koncentračních táborů, tedy jejich vlastní teroristické poslání s jejich funkcí bezprostředně ekonomickou, t. j. s exploatací vězeňského pracovního potencionálu. Měl být využit intenzivněji pro potřeby válečného hospodářství a podle možnosti také pro posílení formujícího se hospodářského koncernu SS.*“³⁶⁰ Celý tento proces nepředstavoval pouze přechodný jev, nýbrž trvalou akci, jež zajišťovala produkci ve válečném hospodářství. Nutně se proto musel upravit vládnoucí teror, aby se dosáhlo co nejefektivnějšího skloubení eliminační a ekonomické funkce koncentračních táborů pro docílení jejich maximálního přínosu válečnému úsilí. S tím výrazně souzněly pokyny a poučky z dubna 1942, zaslané všem velitelům táborů a vedoucím závodů, které krom dalšího nařizovaly, že „...nasazení [vězňů, pozn. autora] musí být v nejvlastnějším smyslu slova vyčerpávající, aby se dosáhlo nejvyššího vrcholu výkonů.“³⁶¹ Jinými slovy:

³⁵⁶ Okolnosti vedoucí Hitlera k rozpoutání války s USA. Viz I. KERSHAW, *Hitler: 1936–1945*, s. 407–413.

³⁵⁷ M. KÁRNÝ, *Strategie hospodářského koncernu SS*, in: J. Křížek (ed.), *Sborník historický* 33, 173.

³⁵⁸ M. SPOERER, *Nucené práce pod hákovým křížem*, s. 113.

³⁵⁹ Princip „zničení prací“ vyslovil jako první Hitler, ale termín sám zavedl Joseph Goebbels, říšský ministr pro lidovou osvětu a propagandu, když k říšskému ministrowi spravedlnosti Ottovi G. Thierackovi prohlásil: „*Der Gedanke der Vernichtung durch Arbeit sei der beste...*“ (J. KÁRNÝ, *Princip „Vernichtung durch Arbeit“ a problematika úmrtnosti v nacistických koncentračních táborech*, in: *Sborník k problematice dějin imperialismu*, s. 8.)

³⁶⁰ Tamtéž, s. 5.

³⁶¹ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 263.

„Když nejlepší příslušníci německého národa umírají na frontě, [...] vězňové se mají upracovat k smrti.“³⁶²

Řešením nepříznivého vývoje války a nedostatku pracovních sil měl být přísun zahraničních dělníků a vězňů. Himmler výnosem ze 14. prosince 1942³⁶³ nařídil do ledna následujícího roku přemístit z policejních věznic, věznic a káznic německé justice a pracovně výchovných táborů na 35 000 průceschopných osob do koncentračních táborů. K urychlení administrativy byla jednoduše na dotyčné uvalena ochranná vazba, kterou uvěznění v koncentračním táboře vyžadovalo. Vybírali se vězni s vyššími tresty. Konkrétně v případě Čechů se jednalo o tresty vyšší než osm let.³⁶⁴

V Protektorátu Čechy a Morava vedla politika navyšování výrobních kapacit k přesměrování transportů vypravovaných z Malé pevnosti Terezín. Ta od roku 1940 fungovala jako pobočka pankrácké věznice pražského Gestapa³⁶⁵ a zároveň pro většinu zatčených znamenala průchozí stanici. Do dubna 1943 z ní transporty mířily převážně do KZ Osvětim a KZ Mauthausen. Obměna nadešla v letních měsících 1943, v jejichž průběhu nacističtí plánovači zvolili za cílový bod buchenwaldský tábor.³⁶⁶ V červenci a srpnu toho roku přišlo z terezínské Malé pevnosti do KZ Buchenwald 1048 vězňů.³⁶⁷ Podobný osud potkal i českého odbojáře a zaměstnance plzeňských Škodových závodů Václava Diviše. Gestapo jej zatklo 2. června 1943 v podnikových ocelárnách a do terezínské věznice přišel 18. července téhož roku. Odtud v témže měsíci ve skupině pětiset uvězněných spolupracovníků odjel do KZ Buchenwald.³⁶⁸ Devětatřicetiletý dělník patřil k vězňům produktivního věku, kteří, dle historika Jaroslava Jozy, v drtivé většině spadali pod hranici 50 let, a kteří byli posíláni zejména do koncentračního tábora u Výmaru.³⁶⁹

³⁶² J. KÁRNÝ, *Princip „Vernichtung durch Arbeit“ a problematika úmrtnosti v nacistických koncentračních táborech*, in: Sborník k problematice dějin imperialismu, s. 8.

³⁶³ Tamtéž, s. 14.

³⁶⁴ O. SLÁDEK, *Zločinná role gestapa*, s. 240-241.

³⁶⁵ Od roku 1940 do roku 1945 předaly služebny Gestapa do Malé pevnosti Terezín zhruba 27 000 mužů a 5 000 žen. Marek POLONCARZ, *Policejní věznice gestapa Malá pevnost Terezín*, in: M. KÁRNÝ – E. LORENCOVÁ (edd.), *Terezínské studie a dokumenty*, s. 13.

³⁶⁶ Kolektiv autorů, *Malá pevnost Terezín*, s. 80.

³⁶⁷ Jaroslav JOZA, *Deportace vězňů terezínské Malé pevnosti do koncentračních táborů*, in: V. Novák (ed.), *Terezínské listy* 14, s. 6.

³⁶⁸ Bakalářská práce, Jakub DIVIŠ, *Hledání neznámého. Osud Václava Diviše za 2. světové války*, s. 17.

³⁶⁹ Jaroslav JOZA, *Deportace vězňů terezínské Malé pevnosti do koncentračních táborů*, in: V. Novák (ed.), *Terezínské listy* 14, s. 10.

V roce 1943 příchozí Čechy správa tábora posílala na práce do budované podzemní továrny Dora, ³⁷⁰ jiné transporty naopak končily v továrně Gustloff-Werke II. Jako byl případ českých dělníků ze Škodových závodů, kteří do KZ Buchenwald přišli v červenci 1943 a byli zde přiděleni ke zbrojovce. V počtu více než 500 mužů tak tvořili poměrně velkou skupinu vězňů³⁷¹ pracujících v Gustloff-Werke II.³⁷²

KZ Buchenwald s novou fabrikou spadal do úzké skupiny koncentračních táborů³⁷³, kam byly přidruženy závody pro válečný průmysl, v nichž zbrojní výrobci nechali zhotovovat palné zbraně. Himmlerovy SS si chtěly prosazením vlastních zakázek prováděných v koncentračních táborech vyzískat mocenskou pozici v dodávání zbrojního arzenálu, což se znelíbilo jak soukromému sektoru v daném odvětví, tak Albertu Speerovi, jenž po smrti Fritze Todta v únoru 1942 stanul v čele Říšského ministerstva výzbroje a válečné produkce (*Reichsministerium für Rüstung und Kriegsproduktion*). „Speerovi a zbrojařům sice šlo o vězeňskou pracovní sílu, nebyli však ochotni převádět své závody do režie SS ani mimo území koncentračních táborů.“³⁷⁴ Posléze, po sporech s říšským ministrem zbrojního průmyslu, se musel říšský vůdce SS uvolit k funkci pouhého dodavatele práceschopných vězňů. Nabízí se doplnit konstatování Stanislava Zámečnicka, že i když se Himmlerovi poskytováním vězeňských pracovních sil nepodařilo výrazněji ovlivnit zbrojní výrobu,³⁷⁵ pronajímání vězňů zesilovalo pozici SS, jelikož disponovaly vůbec posledními pracovními rezervami v Třetí říši.³⁷⁶

Výstavbou dílenského areálu Gustloff-Werke II byl pověřen vrchní odbor C: stavebnictví WVHA (*Amt C: Bauwesen WVHA*) vedený SS-Gruppenführerem Hansem Kammlerem. Za dohody, že finální úpravy pro urychlení provozuschopnosti výroby dokončí sama firma Gustloff-Werke a rovněž na své náklady pořídí strojní zařízení, kdežto vězně k práci opatří velení KZ Buchenwald. Začátek stavby se stanovil

³⁷⁰ Tamtéž, s. 7.

³⁷¹ V továrně pracovalo až na 3500 vězňů. (H. STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 204.)

³⁷² Státní oblastní Archiv Plzeň, fond Karlický Vladimír, PhDr., kr. č. 79, inv. č. 1604.

³⁷³ Mimo firmy Gustloff Werke v KZ Buchenwaldu, se uvádí Krupp v KZ Osvětimi, Metallwerke v KZ Neuengamme a závod Zeppelin v KZ Sachsenhausen. (J. KÁRNÝ, *Princip „Vernichtung durch Arbeit“ a problematika úmrtnosti v nacistických koncentračních táborech*, in: Sborník k problematice dějin imperialismu, s. 32)

³⁷⁴ S. ZÁMEČNÍK, *Za hranicí lidskosti*, s. 182.

³⁷⁵ Tamtéž, s. 184.

³⁷⁶ M. SPOERER, *Nucené práce pod hákovým křížem*, s. 117.

na 13. července 1942, druhé pondělí v měsíci.³⁷⁷ Na pracovištích zbrojovky se montovaly součástky pro protitanková a protiletická děla a díly vojenských vozidel. Na jaře 1944 se paleta výrobků rozrostla o komponenty pro první balistickou raketu V-2, jednu z Hitlerových „zázračných zbraní“, které vyráběli vězni z komanda s krycím názvem „Mibau“, a v polovině předposledního roku války najela zbrojní firma na konstruování pistolí.³⁷⁸ Nejvíce sestrojovanou zbraní byla automatická puška KAR 43K (*Karabiner 43*), známá také jako G 43 (*Gewehr 43*). Ovšem jejich výrobní množství nedostačovalo Speerovu požadavku z poloviny roku 1944 měsíčně dodávat asi 100 000–150 000 nových zbraní. Zapříčiněním toho se výroba Hitlerem prosazované G 43 rozběhla až v říjnu 1943. Celkové číslo vyrobených pušek přesahuje 450 000 kusů. Ve firemní pobočce v KZ Buchenwaldu nebyl jejich počet vysoký, zato se ale jednalo o ty nejkvalitnější.³⁷⁹

Pro udržení pracovní produktivity v „Gustlofce“, vězeňské deminutivum pro závod,³⁸⁰ se v listopadu 1943 zavedl list výkonnosti. Zaznamenával výkonnost vězně, která se hodnotila jednak nadělanými kusy, jednak porovnáním nakolik procent pracující vězeň dosahoval efektivnosti levného dělníka. Při dovršení požadované hranice se obdržely prémie, jimiž se nacisté snažili redukovat nízkou produkci. Někteří vězni si směli nechat narůst vlasy, mohli nosit hodinky a kožené boty namísto dřeváků. U mimořádných pracovních výkonů se dotyčný odměňoval na konci týdne zvláštními poukázkami,³⁸¹ možné uplatnit pro návštěvu v lágrovém nevěstinci.³⁸² V opačném případě nedodržíváním pracovních kvót hrozily trestné práce v době volna nebo odnětí stravy.³⁸³

Lágrovými úlevami se lhostejně zastírala exploatace zavládající na pracovních úsecích v jednotlivých továrních halách, jež měly „...*svoje kapo, nad nimiž pro celou továrnu ,panoval’ Oberkapo.*“³⁸⁴ Z hlášení velitele tábora vysvítá jedenáctihodinová

³⁷⁷ *Buchenwald varuje. Dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 266.

³⁷⁸ Tamtéž, s. 335, 400, 555; H. STEIN, (Hg.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 159, 204.

³⁷⁹ Třebaže klad samonabíjecí ručnice vycházel z jednoduché a nákladově levnější výroby, o jejím zavedení do oficiální produkce se dlouho zápolilo. Oproti výhodám G 43 Wehrmacht upřednostňoval za standardní zbraň účinnou pušku MP 43. (Daniel ŘEHÁK, *Gewehr G 43*, *Střelecký magazín* 12/3, s. 4-5.)

³⁸⁰ SOKA Rokycany, f. Svaz osvobozených politických vězňů - odbočka Rokycany, J. Lancinger - Koncentrační tábor Buchenwald, i. č. 2005, s. 14, ev.č. 175.

³⁸¹ ANM, fond Ing. Bohumil Příkryl, kt Buchenwald, kr. č. 1, inv. č. 25.

³⁸² S. ZÁMEČNÍK, *Za hranicí lidskosti*, s. 203.

³⁸³ ANM, fond Ing. Bohumil Příkryl, kt Buchenwald, kr. č. 1, inv. č. 25.

³⁸⁴ SOKA Rokycany, f. Svaz osvobozených politických vězňů - odbočka Rokycany, J. Lancinger - Koncentrační tábor Buchenwald, i. č. 2005, s. 14, ev.č. 175.

pracovní doba (od 6:45 do 12:00 hodin a od 12:30 do 18:30 hodin),³⁸⁵ ač v praxi začínala v sedm hodin ráno a končila šestou hodinou večerní (ušetřený čas se patrně vynaložil na cestu z tábora ochranné vazby do továrny, respektive pro zpáteční pochod). „Ve dvanáct hodin byla půlhodinová přestávka, při které se v roce 1943 a ještě do jara 1944 dostávalo trochu černé bryndy.“³⁸⁶ Práce nesměla být ničím omezována, apely a přestávky na jídlo se omezily na dobu nutnou. Tři minuty před vypršením polední pauzy zvukové ohlášení přikázalo vězňům navrátit se na svá pracoviště, a to v poklusu. Pracovním časem se natolik šetřilo, že vězni veškerý pohyb – se souhlasem mistra, kápa nebo předáka – prováděli „v rychlém tempu.“³⁸⁷

Ale ani práce v průmyslové výrobě pod střechou nezaručovala zamezení násilnému zacházení a technicky a organizačně propracovanější strojní výroba nezajistila méně námahy. Pracovní úkony převedené do jednotvárných, přesně a bezcílně opakujících pohybů musely být vězni navzdory iteraci nepřetržitě kontrolovány, což vystupňovaly časová omezení a sankce. Stresové vypjetí a nedostatečná soustředěnost pak utvářely prostor pro teror, jelikož jakékoliv provinění se opětovalo trestáním.³⁸⁸ Prohlášení, že „pílnost zkracuje dobu věznění“³⁸⁹ muselo pak vězňům připadat dočista absurdní. Stejně jako se v jiných koncentračních táborech vyjímalo nacisty cynicky vzývané heslo „Práce osvobozuje“ (*Arbeit macht frei*). V koncentračních táborech práce zotročovala a urychlovala fyzické vyhlazení. Vedení táborů vždy usilovala o správnou regulaci úmrtnosti, která podmiňovala vysoký podíl práce schopných vězňů,³⁹⁰ a v duchu toho byli pracovně neproduktivní lidé likvidováni a nahrazováni nově přichozími silami.

Současně Himmler, aby pozvednul životní podmínky, povolil v roce 1942 přijímat potravinové balíky od rodinných příslušníků, čímž sledoval zlepšení stravovací situace vězňů a tedy rychlejší regeneraci jejich tělesných sil. Také rozhodnul oficiální tělesné tresty používat v krajních situacích. Nicméně nařízení měla spíše formální platnost a SS v koncentračních táborech je ignorovaly.³⁹¹

³⁸⁵ SS v akci. Dokumenty o zločinech SS, 517.

³⁸⁶ SOKA Rokycany, f. Svaz osvobozených politických vězňů - odbočka Rokycany, J. Lancinger - Koncentrační tábor Buchenwald, i. č. 2005, s. 14, ev. č. 175.

³⁸⁷ ANM, fond Ing. Bohumil Příkryl, kt Buchenwald, kr. č. 1, inv. č. 25.

³⁸⁸ W. SOFSKY, *Řád teroru: koncentrační tábor*, s. 200.

³⁸⁹ ANM, fond Ing. Bohumil Příkryl, kt Buchenwald, kr. č. 1, inv. č. 25.

³⁹⁰ Miroslav KÁRNÝ, *Princip „Vernichtung durch Arbeit“ a problematika úmrtnosti v nacistických koncentračních táborech*, in: K. Herman (ed.), *Sborník k problematice dějin imperialismu* 16, s. 14.

³⁹¹ S. ZÁMEČNÍK, *Za hranicí lidskosti*, s. 186-187.

Situování zbrojní výroby do koncentračního tábora vystavilo vězně v KZ Buchenwald i docela jiným nebezpečím. Od roku 1944 se letecké svazy bombardérů americké 9. a 8. letecké armády dostávaly hluboko nad vnitrozemím Německa, ničily industriální komplexy, útočily na infrastrukturu, rafinerie a přepravu pohonných hmot. Hlavně na podzim 1944 dosáhly bombardovací akce hrozivé síly, a to i díky ochraně doprovodných stíhaček. Jen od září 1944 do dubna 1945 Spojenci svrhli na Německo více než 800 000 tun bomb³⁹² a v ohnivé bouři bylo zničeno takřka dva miliony domů a zabito až 600 000 Němců.³⁹³ Cílem intenzivního bombardování se stala města v průmyslovém Porúří i jinde v zemi, jako montážní závod letadel Me 109 v Řezně nebo Schweinfurt s továrnou na kuličková ložiska v Bavorsku. K zasaženým městům patřil také Erfurt ležící západně od KZ Buchenwald.

Dvakrát anebo až třikrát denně se nad táborem rozléhaly varující sirény před blížícími se spojeneckými bombardéry. Nálety byly v druhé polovině 1944 natolik četné, že jich vězni téměř nepozorovali a hřmot strojů pozvolna splýval s každodenním ruchem dole v táboře. První letecké eskadry vězni vítali s nadšením. Za dennodenního rachotu motorů vyhlíželi den, kdy Spojenci upřou své vzdušné síly proti výrobním linkám buchenwaldského tábora, byť roje letadel vždy Ettersberg pouze míjely. S přáním však tanuly obavy, zdali bude zásahu ušetřen samotný tábor, jehož vězeňské baráky se nepatrně lišily od dílen DAW.³⁹⁴ KZ Buchenwald není „...pouhým koncentračním táborem...“, nýbrž „...bohužel také důležitým střediskem zbrojního průmyslu,“ argumentovali vězni v prosinci 1943, a s tím tázavě vyslovovali, „bude Buchenwald bombardován? Nebude?“³⁹⁵ Odpověď jim přinesl až srpnový den roku 1944.

Čtvrteční ráno 24. srpna 1944 zračilo nádherný den se slunným nebem „...bez mráčku jako vyleštěné, vzduch téměř nehybný. Jeden z těch krásných letních dnů bez nejmenšího vánku...“, poznamenal si Hájek.³⁹⁶ Polední hodinu protknul letecký poplach, v halách Gustloff-Werke II nastal v tom roce nesčetněkrát opakovaný shon lidí, který strážce vyváděly k okraji lesa (ojediněle šli vězni přímo do tábora ochranné vazby) a zanedlouho se nad KZ Buchenwald rozzvučely čtyřmotorové boeigy B-17

³⁹² Max HASTINGS, *Armageddon: bitva o Německo 1944-1945*, s. 376.

³⁹³ Tamtéž, s. 366.

³⁹⁴ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 3, 1943.

³⁹⁵ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 3, 1943.

³⁹⁶ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 3, 1944.

Flying Fortress, proslulé Létající pevnosti, 1. bombardovací divize 8. letecké armády³⁹⁷, jejímž velitelem byl generál Ira Eaker.

Vězni, přivyklí vždy jen nečinně sledovat mizející „pevnosti“ v dálce, pozorovali několik bombardérů, jež se ke koncentračnímu táboru náhle obloukem navracely. „*Letěla mnohem níže, než bývalo obvyklé,*“ píše Bedřich Kozelka. „*V tom jsem spatřil, jak se od každého letadla oddělila taková malá, celkem nepatrná věc, jako by vyhodili z letadla nějaký balík. Zlé tušení mě přepadlo.*“³⁹⁸ Pumovnice chrlily svoji zátěž za strašlivého řevu „...*nesoucí se shora dolů a již hřmí detonace.*“ V samé chvíli Antonín Haas uskočil „...*k nedalekému smrku, za nímž se již krčí šest Francouzů. Za stále se přibližujícího řevu a detonací bomb vrtám se jim hlavou pod nohy, rukama si zacpávám uši, celý se chvěji. Ze všeho nejstrašnější je příšerný zvuk padajících bomb rítících se dolů, při němž se krev zastavuje v těle. Přežiji? Kamení přímo prší, lidé pobíhají zděšeně sem a tam, ozývá se sten raněných a volání o pomoc.*“³⁹⁹ Exploze rozmetávaly výrobní haly na kusy betonu a zdiva. Okolím prolétávaly pokroucená železná torza se vzedmutými hroudami půdy, které se vznášely a rozptylovaly vzduchem. „*Křechovitě jsem se přitiskl k zemi,*“ vzpomínal ještě Kozelka, „*ruce jsem zatínal do hlíny, jako bych se chtěl zahrabat hluboko, hluboko do země, až jsem si úplně prodřel prsty a zpod nehtů mi prýštila krev.*“⁴⁰⁰

Vladimír Vícovský si podrobně zapsal události proběhnuvší v ulicích mezi lágrovými bloky onoho srpnového dne. Při poplachu stál s ostatními vězni před barákem a hleděl k obloze na „...*jeden svaz čítající 48 bombardérů...*“, jak se v šíři stácel k nim. „*Nad kamenolomem vyletěl do vzduchu černý mrak a vzápětí na to snesla se na obytné baráky kamenná smršť. Balvany velikosti hlavy dopadaly na lepenkové střechy dřevěných bloků, prorážely je a padaly do obytných místností.*“ Svržené pumy cíleně dopadaly na dílny DAW, které byly „*v několika minutách [...]* jediným mořem plamenů.“ Ke zklamání všech Spojenci těsně minuli krematorium. To se ovšem nedalo říci o blocích s krejčovskými a obuvnickými dílnami. Při zásahu budov s koupelnami a prádelnami se táborech ozval rozkaz: „*Všecko z bloků ven, všecko rychle do lesa.*“⁴⁰¹ Místo lágrové nemocnice zaplňoval křik raněných a sten

³⁹⁷ H. STEIN (Hg.), *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 205.

³⁹⁸ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 234.

³⁹⁹ SOkA Rokycany, f. Svaz osvobozených politických vězňů - odbočka Rokycany, Vzpomínka Antonína Haase - Koncentrační tábor Buchenwald, i. č. 2005, s. 14, ev.č. 175.

⁴⁰⁰ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 235.

⁴⁰¹ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 3, 1944.

umírajících, v nastalém zmatku se vězňům naskytl výjev bezvládně spočívajících těl mrtvých. „Vězňové s utrženýma nohama, rukama, s rozbitými hlavami, s otevřenými ranami v břiše a hrudníku leželi buď úplně klidně v hlubokém bezvědomí anebo již v náručí milosrdné smrti...“⁴⁰² Někteří se uchýlili do zahrady, v jejímž relativním bezpečí čekali na výzvu k návratu do tábora, kde se již hasily požáry.⁴⁰³

S doznívajícími výbuchy přeživší seskládali skupiny a začali se záchranou popálených a jinak raněných a uvězněných pod doutnajícími troskami. V napjatém vyčkávání až hukot letadel ustane, se vězni Haasovi do paměti vryla následující scéna: „Dva metry od nás leží dva zabití, kousek dále opět dva a několik těžce raněných. Zápalné bomby kolem nás dohořívají, z fabriky se valí spousty hustého dýmu a plamenů. Dým zatemňuje oblohu, vzduch je horký, téměř nedýchatelný.“ A s údivem hledí, „... jak vězeň podporuje raněného esesmana, jinde opět esesman vězně.“⁴⁰⁴

Bilance zhruba osmiminutového⁴⁰⁵ útoku byla strašlivá. V době poplachu se v koncentračním táboře pohybovalo na 31 000 vězňů, z nichž svržené pumy usmrtily 388 osob a dalších 2000 zranily.⁴⁰⁶ Svůj podíl na výši obětí měly i strážce. Za dramatických okolností, kdy se vězni snažili úprkem z továrny do lesa vyvázat z bezprostředního ohrožení, probíhali řetězem stráží, které za sebou zanechávaly zkázu, nešťastníky „zastřelené na útěku“. S továrnami Spojenci zničili i velkou část oblasti SS, v rozvaliny se proměnilo dvanáct garáží s dílnami, bomby rozmetaly domy důstojníků SS, stejně tak i bránu s „kvočnou“ a domky hlavní stráže a pošty. K obětem náletu bylo nutno také přičíst 100⁴⁰⁷ příslušníků táborových SS. „Gustlofka“ byla naprosto zdevastována. „Třetího dne po náletu nastupujeme na svá pracovní místa. Vstupujeme do haly, která ze dvou třetin zůstala stát, ale po zemi je plno hlíny, kamení a skla. Uklízíme. Asi po týdnu se pouští naše oddělení částečně do chodu.“ Převážnou většinu ustaraných vězňů nacisté přemístili do Gustloff-Werke ve Výmaru.

⁴⁰² Tamtéž.

⁴⁰³ L. SYCHRAVA, *Záznamy z Buchenwaldu*, s. 40.

⁴⁰⁴ SOkA Rokycany, f. Svaz osvobozených politických vězňů - odbočka Rokycany, Vzpomínka Antonína Haase - Koncentrační tábor Buchenwald, i. č. 2005, s. 14, ev. č. 175.

⁴⁰⁵ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 3, 1944.

⁴⁰⁶ H. STEIN (Hg.), *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 206.

⁴⁰⁷ M. MOULIS, *To byl Buchenwald*, s. 102.

6. února 1945 a hned tři dny na to provedla spojenecká letadla dva nálety i na tento průmyslový komplex.⁴⁰⁸

⁴⁰⁸ SOkA Rokycany, f. Svaz osvobozených politických vězňů - odbočka Rokycany, Vzpomínka Antonína Haase - Koncentrační tábor Buchenwald, i. č. 2005, s. 14, ev.č. 175.

6 Kulturní život vězňů

*„Dnes všichni víme, není cesta zpátky,
jen přímo vpřed, tam k dálkám modravým,
svět velký jest a život je tak krátký
a lidské štěstí v něm je pouhý dým...
Nech klidně spát domovů rodných něhu,
ukaž, že svého života jsi pán,
jdi přímo vpřed a jak jsi jednou v běhu,
nezastaví tě ani oceán.“*

Jaroslav Bartl / Jiří Žák⁴⁰⁹

6.1 Buchenwaldská knihovna a tiskovina

Shromažďování informací v koncentračním táboře probíhalo rozmanitými cestami. Skrze nově přichozí, propagandistické zprávy i poslech zahraničního radia. Táborový řád navíc vězňům povoloval nejen četbu, nýbrž i nákup knih a tisk v lágrové kantýně.⁴¹⁰ K sehnání zde byl hlavně *Völkischer Beobachter*, oficiální tiskovina „Nacionálně socialistické německé dělnické strany“ (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, NSDAP). Ale i ze stranického „plátku“ nebo místních novin *Thüringer Zeitung* se leckdy dalo dosti vyčíst. Vězni tak mohli díky těmto zprávám usuzovat, jaké politické napětí zrovna vládlo na domácí scéně. „V obličejí Br. [Bratra, pozn. autora] Vícovského se zračí nějaký smutek. Nervosně stále přejíždí prstem hřbet nosu a to činí vždy když je nervosní nebo nějak přemýšlí (sic).“ V novinách z 19. listopadu 1939 se znepokojený Vícovský totiž dočetl o pražských událostech z 28. října a následných studentských demonstracích. Uzavření českých vysokých škol, odvetná akce nacistů, jíž za oběť padlo devět popravených studentů a transport 1095⁴¹¹ vysokoškoláků do KZ Sachsenhausen, vyvolalo mezi buchenwaldskými vězni zděšení. Obávali se, že represe dolehnou i na ně samotné.⁴¹² S hledáním útržkovitých

⁴⁰⁹ Jaroslav BARTL – Jiří ŽÁK, *Buchenwaldský zpěvník*, s 6.

⁴¹⁰ E. KOGON, *SS-Staat: das System der deutschen Konzentrationslager*, s. 154- 155.

⁴¹¹ Tomáš PASÁK, *17. listopad 1939 a Univerzita Karlova*, s. 139.

⁴¹² ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2.

a hodnověrných zpráv se vězni potýkali i během poslechu lágrového rozhlasu, jehož přenos přenášely tlampače až do vězeňských bloků.⁴¹³

V případě knih směli vězni z domova žádat o zasílání svazků, ovšem s tou podmínkou, že zůstanou majetkem lágru.⁴¹⁴ Protože četba představovala jednu z mála kratochvílí vězňů v táboře, zřídili vězni na začátku roku 1938 v bloku č. 5 vězeňskou knihovnu (*Häftlingsbücherei*), která ve svých začátcích pečovala o 3000 titulů. V dubnu 1945 její seznam nakonec čítal 13 811 kusů.⁴¹⁵ Kromě výtisků poslaných rodinami vězňů se literatura do tábora dostávala přes samotné velení tábora, jež se uvolilo z peněz vězňů písemnosti nakoupit. Vězeňská knihovna tím za ohromnou částku 10 000 říšských marek získala pouhých 264 knih, z toho šedesát Hitlerových autobiografií *Mein Kampf* a několik titulů *Mýtus 20. století* Alfreda Rosenbergova.⁴¹⁶ Vedle ideologických pamfletů se v knihovně ocitli také zakázaní autoři, jejichž nabídka byla vsutku pestrá. Od *Dámy s kaméliemi* od Alexandra Dumase, román *Třicetiletá* Honoré de Balzaca a Tolstého *Anny Kareniny* přes knihu *Národní hospodářství* k biografiím historických osobností: *Napoleona*, *Marie Stuartovny* a *Kleopatry*.⁴¹⁷ Díla do tábora přicházela velmi kuriózním způsobem jako odpadový papír pro toaletní potřeby. Vězni tak na latrínách nacházeli Platónovo *Symposion* nebo *Starý zákon* a *Nový zákon*.⁴¹⁸ Na „nežádoucí“ tituly naráželi také vězeňští pracovníci v táborové poště při cenzuře zásilek. Knihy pak nepozorovaně přenášeli na blok č. 5. Vězni si tudíž mohli přečíst i české literáty Nezvala nebo Olbrachta.

Knihy se vězňům zapůjčovaly denně po práci. V praxi pracovníci knihovny (*Kommando Buchbinderei*) vykazovali v oficiální evidenci pronacistické tituly, jež si vězni sebou doopravdy odnášeli, ale s nimi tajně brali práce zakázaných autorů, například německého dramatika a divadelního režiséra Bertolda Berchta.⁴¹⁹ Ferdinand Peroutka na bloku studoval Goetha, čínského filozofa Lao-c'a,⁴²⁰ Karel Moudrý spolu s Josefem Čapkem pro změnu hledali v regálech díla italského ekonoma, sociologa a politologa Vilfreda Pareta, o kterého se Čapek v té době velmi

⁴¹³ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2.

⁴¹⁴ J. HAJŠMAN, *V drápech bestie: Buchenwald*, s. 80.

⁴¹⁵ H. STEIN (Hg.), *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 98.

⁴¹⁶ E. KOGON, *SS-Staat: das System der deutschen Konzentrationslager*, s. 155.

⁴¹⁷ ANM, fond Ing. Bohumil Příkryl, kt Buchenwald, kr. č. 1, inv. č. 47-56.

⁴¹⁸ E. KOGON, *SS-Staat: das System der deutschen Konzentrationslager*, s. 155.

⁴¹⁹ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 512-513.

⁴²⁰ P. KOSATÍK, *Ferdinand Peroutka, pozdější život (1938–1978)*, s. 32.

zajímal.⁴²¹ O Čapkovi se také s jistotou ví, že v KZ Buchenwald přeložil sedm básní, nicméně není již úplně známo z jakého jazyka a zda se zachránily všechny překlady, které v táboře napsal.⁴²²

V kulturním vyžití nezastávali ani sovětští váleční zajatci prezentující se v koncentračním táboře vlastním ilegálním časopisem *Pravda zajatců (Pravda plennych)*. Podněty Sověti získávali z odposlechu moskevského vysílání, které ve školním sešitu zpracovávali ve dvou provedeních s třemi sloupci (zprávy z fronty, táborové informace, novinky z vlasti). Po každém přečtení se čtrnáctideník vracel vydavatelům.⁴²³ S osvobozením tábora, v dubnu 1945, čeští vězni začali vydávat hned několik táborových novin. Satirický *TRN* s podtitulem *Humor, Fóry, Latryny*⁴²⁴ ve své rubrice s anekdotami zobrazuje humornou formou každodenní život v buchenwaldském lágru. Kupříkladu u šprýmu – „*Můj miláčku, přijď mne navštívit do Sonderbau. Zn. „Marmeládu s sebou*“.⁴²⁵ – nalezneme zřejmou dvojznačnost. Mimo erotického podtextu se zjevná jízlivost váže k účelovosti lágrového nevěstince. Jelikož návštěva „zvláštní stavby“ měla být povolena pouze těm, kteří vykazovali vynikající pracovní výkony,⁴²⁶ v očích ostatních proto jeho služeb využívali jen poslušní k věznitelům. A žert je tudíž veřejnou připomínkou i zavržením takových provinilců. K dalším novinám z rukou českých vězňů náležel *KLB 45*⁴²⁷. Na stránkách se věnoval prostor k vyjádření vězňů, ve zpravodajství přibližoval frontové boje a v neposlední řadě seznamoval osazenstvo tábora se zločiny příslušníků SS, spáchané v KZ Buchenwald.

O průběhu vojenského tažení, dějství v okupovaných zemích a politickém vývoji válčících mocností se vězni mohli dovědět od nově příchozích či z tajného poslechu radia. „*Zajímavé je táborové zpravodajství. [...] Jeho hlavními živiteli jsou členové venkovních komand, kteří někde mají možnost tajně poslouchat cizí rozhlas*“.⁴²⁸ Poznatky z vysílaných relací přinášeli z pracovišť v oblasti SS do tábora ochranné vazby vězeňští elektrikáři,⁴²⁹ případně pracující s přístupem k radiím ve

⁴²¹ Karel MOUDRÝ, *Za dráty, Malíř-básník: vzpomínání na Josefa Čapka*, s. 108.

⁴²² Viz J. SLAVÍK – J. OPELÍK, *Josef Čapek*, s. 515.

⁴²³ J. ULRICH, *6 let za ostnatým drátem*, s. 125.

⁴²⁴ ANM, fond Ing. Přikryl Bohumil, kt Buchenwald, kr. č. 5, inv. č. 287.

⁴²⁵ Tamtéž.

⁴²⁶ S. ZÁMEČNÍK, *Za hranicí lidskosti*, s. 203.

⁴²⁷ ANM, fond Ing. Přikryl Bohumil, kt Buchenwald, kr. č. 5, inv. č. 280.

⁴²⁸ ANM, f. Jaroslav HÁJEK, kr. č. 2, 1942.

⁴²⁹ Vězni se například 29. 9. 1941 dověděli přes elektrikáře, kteří tajně poslouchali rádio, že byl popraven generál Josef Bílý. (ANM, f. Jaroslav HÁJEK, kr. č. 2, 1941.)

vozidlech ve vojenských dílnách.⁴³⁰ Mechanici posléze vyrobili vlastní provizorní přijímač. Pro jeho úschovu zvolili v garážích jednu z plechovek od motorového oleje. O rádio vězni přišli až vinou leteckého náletu na tamní zbrojní závod v srpnu 1944. Útok totiž tehdy zcela zničil vozový park. V historii KZ Buchenwald je pravděpodobně jeden z nejdůležitějších okamžiků 8. duben 1945, tři dny před osvobozením tábora, kdy vězni skryti v hale kina s amatérsky postavenou vysílačkou úspěšně navázali spojení s blížící se americkou armádou.⁴³¹

6.2 „K. L. Buchenwald, Post Weimar“

„Milý venoušku

Přijmi odemě srdečný pozdráv a milou spomínku na tebe jestli si zdrav mám tě na misli stále. Venoušku maminka mě psala že siměl velkou radost s pohledu ale jakou jáměl radost s tvého dopisu když simho poslal že aspoň ty si namě spomeneš žemě napíšeš par řadek. Venoušku viřitj mamince že sem dostal balík kerý posílala 17 prosince že sem ho dostal 20 a bylo vněm houska salam cukroví hrach jablka sůl cibul česnek. Také ať mě pošle mami ňake houby a jestli ma ňakou mouku Venoušku bujt hodnej poslouchej tetu a strejdu a maminku. Tak stím končím pozdravuj tetu a strejdu mami a dědu baby tak vás ještě vespolek zdraví a líba a těším se na brskou schledanou // až posvácích Vám na píšu věcí dopis (sic).“⁴³²

Z řádků českého vězně č. 7807 adresovaných desetiletému synovi Venouškovi vysvítá pisatelův stesk, přání a naděje návratu ke svým nejbližším, leč i strádání a hlad. Václav Diviš směl jako většina vězňů psát pouze jedenkrát za měsíc, kdežto „protektorátníci“ jednou týdně, i když ne vždy se tomu dělo.⁴³³ Úřední vězeňská korespondence, psaná výhradně v německém jazyce, procházela táborovou poštou a podléhala cenzuře. Dopisy od příbuzných obsahovaly skryté „šifry“, čímž představovaly jeden z nejdůležitějších zpravujících kanálů, který vězňům dodával zvěsti o skutečném dění vně lágru a v Protektorátu. V písemném kódu s poznámkou

⁴³⁰ J. ULRICH, *6 let za ostnatým drátem*, s. 34.

⁴³¹ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 607.

⁴³² Archiv autora, Korespondence Václava Divíše (věz. č. 7807) z dne 22. 12. 1944 – KZ Buchenwald Vzhledem k užití mateřského jazyka vězně je možné, že zpráva byla psána formou „motáku“ a doručena přes propuštěného vězně.

⁴³³ P. KOSATÍK, *Ferdinand Peroutka, pozdější život (1938–1978)*, s. 32; Hájek poukazuje na fakt, že přesto, že směli poslat čtyři dopisy za měsíc, nebylo neobvyklé, že nakonec z tábora odešel pouze jeden dopis. (ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2.)

„...strýc Neznámý se přestěhoval ze Staroměstské radnice...“ se třeba vězni dověděli, že nacisté v říjnu 1941 odstranili z místa úřadu kovovou rakev Neznámého vojína.⁴³⁴ Způsob předávání zpráv prostřednictvím krátkých „tajenek“ v psaních nebo cigaretových papírcích⁴³⁵ nabyla konkrétnějších a obsáhlejších sdělení ve chvíli, kdy vězni mohli přijímat balíkové zásilky.

V nanejvýš dvoukilových⁴³⁶ balících se nacházely pečené vánočky a různé buchty, do nichž se motáky zapékaly. Při cenzuře obsahu esesman pečivo rozřezával na několik kusů, zdali v něm není něco ukryto. Lístky se proto před pečením vmačkaly jen do krajů těsta. U cigaretových krabiček se věty vpisovaly na vnitřní stranu balíčku. Postupně se ale na tyto „skryše“ přicházelo a adresantům nezbývalo nic jiného, než hledat a zdokonalovat nové metody; vzkazy v podobě cukrátek v pytlíčcích s bonbóny, papírky zalité ve sklenici s marmeládou nebo pro snadnější doručení zprávy se text rozdělil a rodiny uvězněných, jež spolu udržovaly kontakt, jednotlivé části současně poslaly do tábora, kde si je příjemci poskládali.⁴³⁷

6.3 Vězeňská hudba

Hudba provází nacistické koncentrační tábory takřka od počátku jejich zřizování. Dokladem toho je KZ Börgermoor u obce Surwold v dnešním Dolním Sasku. KZ Börgermoor patřil k prvním táborům, které nacisté po uchopení moci v Německu roku 1933 zakládali. Tady, v močalovitých oblastech (odtud název *Moorklager*) u holandských hranic,⁴³⁸ vznikla asi nejproslulejší lágrová skladba o vězeňském vzdoru mučitelům *Die Moorsoldaten*⁴³⁹. Za zrodem písně stála trojice vězňů; havíř z Porúří Johannes Esser, herec a režisér Wolfgang Langhoff a obchodník Rudi Goguel.⁴⁴⁰

⁴³⁴ ANM, f. Jaroslav HÁJEK, kr. č. 2, 1941.

⁴³⁵ Tamtéž.

⁴³⁶ „Protektorátníkům“ bylo dovoleno přijímat dvoukilový balíček jednou měsíčně. U ostatních vězňů se stejného postupu užilo až v roce 1942. Okolnosti pro toto zavedení blíže uvádím v kapitole zaměřující se na pracovní nasazení vězňů do válečné výroby. (J. ČEČRDLOVÁ, *Petr Zenkl. Jeden z tvůrců československé demokracie*, s. 61.)

⁴³⁷ ANM, f. Jaroslav HÁJEK, kr. č. 2, 1941.

⁴³⁸ Václav BERDYCH, *Mauthausen: k historii odboje vězňů v koncentračním táboře Mauthausen*, s. 17.

⁴³⁹ Píseň byla po válce několikrát zhudebněna různými interprety. Pozornosti neuchází ani současným hudebníkům. Například německá punk-rocková skupina Die Toten Hosen upravenou verzí *Die Moorsoldaten* nahrála na své desce *Ballast der Republik*, vydané roku 2012.

⁴⁴⁰ holocaustmusic.ort.org [online], [citováno 13. 4. 2014] Dostupné na internetu: <http://holocaustmusic.ort.org/places/camps/music-early-camps/moorsoldatenlied/>

Lágrové kapely (*Lagerkapelle*) vznikaly vesměs ve všech táborech, dokonce i v těch tzv. Akce Reinhardt (*Aktion Reinhardt*), Belžeci, Sobiboru a Treblince. V celém osvětimském komplexu v rozhraní let 1940–1943 fungovalo současně pět orchestrů.⁴⁴¹ Jak je naznačeno, výjimkou nebyl ani KZ Buchenwald, kde oficiální hudební těleso o deseti až dvanácti lidech působilo od roku 1938. O čtyři roky později se hlavním kapelníkem stal český vězeň Vlastimil Louda a s dvaatřiceti spoluhráči hráli dechovou hudbu. Poslední sestava čítala 38 muzikantů, složená převážně z Čechů a Slováků.⁴⁴² Členové kapely nosili uniformy gardového pluku bývalé jugoslávské královské armády tvořené tmavomodrými kabáty lemované zlatými šňůrkami, dále krátkými červenými kalhotami eventuelně černými koženými kamašemi s vysokými černými botami. Jen čepice měly vězeňský modro bíle pruhovaný vzor.⁴⁴³ Kapela vyhrávala denně při ranním a večerním apelu za každého počasí. O nedělním odpoledni hrála pro potěšení esesmanů na prostranství před hlavní táborovou branou. Při ranní cestě do práce vyprovázely tóny pochodových písní komanda vězňů ven z lágru a při večerním návratu je opět vítala. Taktem se sjednocoval krok pochodujících, a usnadnilo se tak sčítání vězňů.⁴⁴⁴ Hraní defilujícím nabízelo příležitosti nejen pro chvílky malého odporu, ale i potěšení vězeňským uším lidovými písněmi *Kolíne, Kolíne, Bývali Čechové* nebo *Sokolský den*.⁴⁴⁵

Ovšem hudbu nacisti zneužívali k zamaskování svých vražd a vykonávaných trestů. Německému útoku do Sovětského svazu předcházelo vypracování „Pokynů o zacházení s politickými komisaři“⁴⁴⁶ (*Richtlinien für die Behandlung politischer Kommissare*, zkr. *Kommissarbefehl*) z 6. června 1941. V návaznosti na něj se v buchenwaldské konírně začali popravovat sovětští váleční zajatci. Zatímco čekající oběti ve vyhlazovacím zařízení podstupovaly zinscenovanou „lékařskou prohlídku“,

⁴⁴¹ Jana HECZKOVÁ, *Malé akty vzdoru. Hudba v nacistických vyhlazovacích a zajateckých táborech*, Dějiny a současnost kulturně historická revue 6/32, s. 34.

⁴⁴² H. STEIN (Hg.), *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 93-94.

⁴⁴³ SOKA Rokycany, f. Svaz osvobozených politických vězňů - odbočka Rokycany, J. Lancinger - Koncentrační tábor Buchenwald, i. č. 2005, s. 14, ev. č. 175; J. HAJŠMAN, *V drápech bestie: Buchenwald*, s. 128.

⁴⁴⁴ J. HECZKOVÁ, *Malé akty vzdoru. Hudba v nacistických vyhlazovacích a zajateckých táborech*, Dějiny a současnost kulturně historická revue 6/32, s. 34.

⁴⁴⁵ SOKA Rokycany, f. Svaz osvobozených politických vězňů - odbočka Rokycany, J. Lancinger - Koncentrační tábor Buchenwald, i. č. 2005, s. 14, ev. č. 175.

⁴⁴⁶ „Rozkaz o komisařích nařizoval, aby se všemi zajatci, kteří se podobají ‚komisařům‘ a jsou podezřelí u odboje a sabotáž nebo z podněcování k nim, zacházelo podle výnosu o jurisdikci [Rozkaz o vojenské jurisdikci z 13. května 1941, pozn. autora]. Ke komisařům Rudé armády se nemělo přistupovat jako k vojákům (přítom jimi byli), nýbrž měli být odděleni od ostatních válečných zajatců a ‚odpravení.‘“ (Ch. BELLAMY, *Absolutní válka: Sovětský svaz za druhé světové války – moderní dějiny*, s. 42-43.)

příslušníci SS ukryti v komoře ve vedlejší koupelně popravovali zajatce ranou z pistole. Tělo se potom odklidilo do sousední skladovací místnosti a krev tekoucí po podlaze a stěnách se spláchla vodou.⁴⁴⁷ V hodinách poprav stáli vězni na táborovém apelu a dokola museli zpívat, přičemž nákladní auto s kontejnerem těl zastřelených přejíždělo do krematoria.⁴⁴⁸ Obdobně byla kapela nucena přehlušit nárek vězňů trestaných na „kozlu“.⁴⁴⁹

K zpívaným písním patřila často hraná *Buchenwald-Liedes*, skladba o velké odvaze vězňených v koncentračním táboře, jejíž hudbu a slova složili a napsali vězni Herman Leopoldi a Fritz Löhner-Beda. Poprvé ji vězni zahráli a zazpívali v prosinci 1938.

Ref.:

*„O Buchenwald, ich kann dich nicht vergessen,
weil du mein Schicksal bist.
Wer dich verließ, der kann es erst ermessen,
wie wundervoll, die Freiheit ist!
O Buchenwald, wir jammern nicht und klagen,
und was auch unser Schicksal sei,
wir wollen troudem ja zum Leben sagen,
denn einmal kommt der Tag: dann sind wir frei“!*⁴⁵⁰

Nepřekvapí, že mezi množstvím lidí, které se v KZ Buchenwald nacházelo, byli i profesionální muzikanti, jež se původně hraním na hudební nástroj živili. Někteří z nich se již v roce 1939 pokoušeli v koncentračním táboře seskupit ilegální hudební sbor, ale až přelom války jim nabídl příhodnější okolnosti pro jeho založení. A tak jazzové hraní probíhalo omezeně v duchu improvizace, zato však jasně dosvědčuje revoltující postoj vězňů vůči lágrovému teroru.

Namísto něho do té doby existovaly malé hudební složky vězňů, které zpívaly na jednotlivých blocích. Drobné pěvecké sbory i kapely vystupovaly na blocích v čase

⁴⁴⁷ H. STEIN (Hg.), *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 121-124. Svědectví o popravách přinesl v nedávno vydané knize jeden vězeň Rudolf Brázda. Viz R. BRÁZDA- J.-L. SCHWAB, *Cesta růžového trojúhelníku*, s. 104.

⁴⁴⁸ ANM, fond Ing. Přikryl Bohumil, kt Buchenwald, kr. č. 5, inv. č. 287.

⁴⁴⁹ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 117.

⁴⁵⁰ H. STEIN (Hg.), *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 80.

volna a při slavení narozenin. Hudba vězňům posloužila jako způsob poblahopřání oslavenci k narozeninám a jmeninám. S písněmi dostal obdarovaný přání a básně psané spoluvězni⁴⁵¹. Smyčcové kvarteto pořádalo na blocích s českými vězni tajné koncerty z úryvků ze symfonických děl například Antonína Dvořáka, Bedřicha Smetany a Sebastiana Bacha.⁴⁵² Vězni si písně dokonce sami psali a skládali. Náměty vycházely z lágrového života a všeho, co je v táboře obklopovalo. „*Ať už to byla velká homosexuální aféra, která propukla právě v zahradě, nebo zabavení vězeňských peněz na zakoupení Mein Kamfu, všechno bylo zpracováno ve formě jarmarečních písní a večer zpíváno kamarádům.*“⁴⁵³ Zde vznikaly první zárodky velkého hudebního útvaru „Bohema“ západočeských vězňů, jejímiž zakladateli byli Jaroslav Bartl a Jiří Žák, a která všechny koncerty otevírala písní *Nikdy zpátky*.⁴⁵⁴ „Bohema“ na jaře 1944 uvedla vlastní operu *Don Juan*, v níž účinkovalo třicet mladých herců doprovázených desetičlenným orchestrem. Od roku 1940 uspořádala neméně než 50 koncertů.⁴⁵⁵ Herci využívali oblíbenosti lágrové kapely u důstojníků SS a účastnili se i koncertních vystoupení, která se se souhlasem táborového velení konala v hale kina. Tak v srpnu 1944 s velkým úspěchem vystoupily české, německé, francouzské, polské, sovětské a jugoslávské skupiny.⁴⁵⁶ Bartl mj. posměšně přepsal oblíbenou píseň německých vojáků *Lili Marleen* na *Balladu o sbírce teplého prádla pro naše hochy na Východě v zimě 1941*, reflektující válečné události u Moskvy a tzv. zimní pomoc (*Winterhilfe*), sbírky teplého prádla pro příslušníky Wehrmachtu, v prosinci toho roku.

*„Kolem leží mrtví, ty už nezebe,
Evropo, to všechno jenom pro tebe.
Sladce se to umírá, když ministr nám vybírá*

[: po domech fusekle:].

*Marlen, někdo zvoní, jdi se podívat!
Šmarjá, už jsou tady, už jdou vybírat!
Marlén tvářičky zblednou, když trágy zří pod lucernou,*

⁴⁵¹ ANM, fond Ing. Přikryl Bohumil, kt Buchenwald, kr. č. 4, inv. č. 109-110.

⁴⁵² M. MOULIS, *To byl Buchenwald*, s. 136-137.

⁴⁵³ J. BARTL – J. ŽÁK, *Buchenwaldský zpěvník*, s. 4.

⁴⁵⁴ J. ULRICH, *6 let za ostnatým drátem*, s. 44.

⁴⁵⁵ ANM, fond Ing. Přikryl Bohumil, kt Buchenwald, kr. č. 5, inv. č. 295.

⁴⁵⁶ M. MOULIS, *To byl Buchenwald*, s. 141.

[: a u nich ministra:].

*Dej těm lumpům něco, aby neřekli,
podprsenku, slamák, starou fusekli.
Ministr se uklání a pak si plivne do dlaní*

[: a táhnou o dům dál:]⁴⁵⁷

S rokem 1943 se dal dohromady jazzový orchestr. KZ Buchenwald se s průměrným stavem 20 414⁴⁵⁸ vězňů (v důsledku navýšení pracovních sil v Německu) stával pro SS nepřehledným lidským shromaždištěm. Dezorientace v mase kapele ulehčila snadněji zapadnout. Ilegalitu usnadnil také fakt, že koncem roku 1941 převzali táborovou samosprávu političtí vězni namísto kriminálních vězňů, což dopomáhalo k přeřazování členů kapely na taková komanda (např. dílenská), odkud jim nehrozilo zařazení do transportu a měli zde dostatek času na cvičení. Ke zkoušení přispělo přesvědčení SS, že v poledních přestávkách zkouší lágrová kapela, a tudíž hraní poměrně tolerovali. Tajně se pak nacvičovalo na blocích, v umývárkách a dokonce i v patologickém oddělení v táborovém krematoriu. Hráči skupiny „Bohema“ se zas uchylovali na blok komanda kreslicí a sestavující rodokmeny pro velitele SS (*Ahnenforschungskommando*), ve kterém pracovali čeští vězni.⁴⁵⁹ Rozmanitá instrumentální výbava (buben, bicí, klavír, trumpet, kytara, basa, housle, pozoun, klarinet, tenorsaxofon, altsaxofon) se do tábora dostávala dvojí cestou. Potajmu skrze oficiální lágrovou kapelu, anebo z budovy skladiště osobních věcí vězňů. Nezřídka do KZ Buchenwald přicházeli muzikanti se svými nástroji, s nimiž je nacisté při policejních razíích zatkli.⁴⁶⁰

Opomenout by se též nemělo omlazení vězeňského kolektivu,⁴⁶¹ s kterým rozvoj hudby úzce souvisel. Navzdory pronásledování a hrozbě nacistického odporu

⁴⁵⁷ J. BARTL – J. ŽÁK, *Buchenwaldský zpěvník*, s. 18.

⁴⁵⁸ H. STEIN (Hg.), *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 253.

⁴⁵⁹ M. MOULIS, *To byl Buchenwald*, s. 137, 143; Jiří ŽÁK, *Jazz za ostnatým drátem*, in: Taneční hudba a jazz 1963: Sborník statí a příspěvků k otázkám jazzu a moderní taneční hudby, s. 32.

⁴⁶⁰ J. ŽÁK, *Jazz za ostnatým drátem*, in: Taneční hudba a jazz 1963: Sborník statí a příspěvků k otázkám jazzu a moderní taneční hudby, s. 30–34.

⁴⁶¹ K 30. dubnu 1942 se uvádí, že z celkového počtu vězňů v táboře ochranné vazby, který byl 6 558 lidí, se mezi věkovou hranicí 20–30 let pohybovalo 1286 osob, tedy 20% z celku. Dne 30. prosince 1944 tábor vykazoval 63 048 vězněných, přičemž se hodnoty pro skupinu 20–30 let navýšily o 8%, což znamenalo 17 380 mladých lidí. Zatímco ke stejnému datu je zaznamenáno, že 37% vězňů byly muži mladší 20-ti let. (H. STEIN (Hg.), *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 155.)

k jazzové hudbě, jakožto „nežádoucím“ prvku v německé kultuře, se mnoho mladých lidí v Německu, a nejen tu, hlásilo k swingové subkultuře.⁴⁶² Nabízí se tedy, že i tímto živoucím „kanálem“ se v táboře rozšiřoval jazzový repertoár. Jak dokládá český vězeň Jiří Žák, „*přírůstky* – nováčkové přinášeli nové písničky, které se právě venku zpívaly. Tak se program obohatil o některé skladby, které tehdy hrály soubory Karla Vlacha a Emila Ludvíka v Praze. Z druhé strany, z Francie, Belgie a Holandska, přicházely zase jiné podněty. Buchenwaldský orchestr byl jedním z prvních v obsazené Evropě, který hrál úspěšné *Glena Millera In the Mood*.“⁴⁶³ Čeští vězni hráli Jaroslava Ježka, „kousky“ od swingového klavíristy a skladatele Leopolda Korbaře a zhudebňovali i básně Vítězslava Nezvala. Ze zahraničních interpretů se nacvičovali jazzový velikáni, americký pianista Duke Ellington, Cole Porter či trumpetista a zpěvák Louis Armstrong. V orchestru měla zastoupení řada perzekuovaných národností. Hráli tu Francouzi, Belgičané, Němci, Češi, Dánové, Holanďané, Sověti a američtí piloti, které po sestřelení nad Německem převezli do tábora.⁴⁶⁴

Orchestr v prostředí koncentračního tábora přinesl mimo povzbuzení ještě jeden klad, a sice možnost bezpečného setkávání předních členů vězeňského odboje, kteří se zprvu pro moderní a temperamentní výraz jazzu jeho činnosti bránili.⁴⁶⁵

6.4 Vánoční čas v koncentráku

Jaroslav Hájek si roku 1939 zapsal, že už v říjnu spadl první sněhový poprašek a zima přišla o poznání dříve.⁴⁶⁶ „*V prosinci mrazy přituhovaly den ze dne. V naší nevytopené ložnici se vytvořila na oknech do rána silná vrstva jiní z vydýchaných par. V obývací místnosti kamna již v noci pohasla a tak místo vesele prskajícího ohně skučela v nich mrazivá meluzína. S všelijakými pocity opouštěli jsme lůžko, jakmile dozrál čas ranního budíčku. S drkotajícími zuby oblékali jsme si rychle šatstvo v místnosti uložené.*“⁴⁶⁷ Hrnek ranní kávy nebo melty, kterou si vězni potají

⁴⁶² Viz Petr KOURA, *Nejhorší zřůdnosti české mládeže. Swingová hudba v protektorátu jako výraz protestu*, Dějiny a současnost kulturně historická revue 6/32, 2010, s., 30-3.

⁴⁶³ J. ŽÁK, *Jazz za ostnatým drátem*, in: Taneční hudba a jazz 1963: Sborník statí a příspěvků k otázkám jazzu a moderní taneční hudby, s. 32-33.

⁴⁶⁴ Tamtéž, s. 32.

⁴⁶⁵ Tamtéž, s. 34.

⁴⁶⁶ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2.

⁴⁶⁷ J. ŽÁK, *Jazz za ostnatým drátem*, in: Taneční hudba a jazz 1963: Sborník statí a příspěvků k otázkám jazzu a moderní taneční hudby, s. 89.

vařili na kamnech v denní místnosti, alespoň na chvíli zahnalý lezavý chlad. Kamínka v blocích byla jediným zdrojem nepatrného tepla, u něhož se vězni snažili pookřát a zároveň si vytopit ložnici, „...*kteřá je nebývale ledová. I naše deky jsou ledové.*“⁴⁶⁸ Uhlí a dříví se jen stěží shánělo. Pro dřevo se chodilo ke komandu připravující topivo pro tábor (*Holzhofkommando*). Stejně jako u jiných věcí, také za více paliva se muselo platit.⁴⁶⁹ Josef Čapek ve své básni s příhodným názvem *Zima* vyjádřil zimní neklid za „ostnatými dráty“ ve verších.

*„Černý tábor sněhem zastříkán jak vápnem,
smetí kruchých vloček padá z šerých mraků,
mezi baráky je vzteklý vítr honí;
nelítostný severáku, kdyby mne ten kašel tolik netrápil!
do morku i duše řeže zima syrová, vězeň zalyká
se třasem v celém těle:
ej, zima, zima! kde, ach, kde je teplo domova!“⁴⁷⁰*

S nadcházejícím adventem začal na koncentrační tábor doléhat vánoční čas. Vánoce roku 1939 byly prvními vánočními svátky, které lidé ve válkou zmítaném světě slavili, aniž někdo z nich mohl tušit, že bude muset uplynout dlouhých pět let, než opět nadejdou Vánoce skutečného klidu, míru a radosti. Poprvé protektorátní vězni silně pociťovali odloučení od blízkých a rodin. Protože se jednalo o první Vánoce v německém zajetí, mnozí ve svých vzpomínkách barvitě zachytili přípravy a slavení Vánoc v buchenwaldském lágru. Na Štědrý den se od rána snášela na tábor pokrývka bílých vloček, jakoby sníh usiloval zakrýt onu ponurost místa, přemítal Hájek.⁴⁷¹ Uvolněná nálada nakrátko přesvědčila nejednoho vězně o blízkém propuštění. Ale „*naděje na návrat domů po vystupňování citovém ve vánoční náladě pozbývaly bolestivé ostrosti.*“⁴⁷²

Přese všechna muka lágru vězni vynakládali veškeré úsilí na zvelebování denních místností a příprav doprovodných programů. Bloky naplňoval lomož sachových a karetních hráčů. Většina spoluvězňů usedla ke stolům, aby se zapojila do

⁴⁶⁸ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2.

⁴⁶⁹ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2.

⁴⁷⁰ Josef ČAPEK, *Oheň a Touha: básně z koncentračního tábora – překlady koncentračního tábora-reprodukce olejů z cyklů Oheň, Touha a kreseb z koncentračního tábora*, s. 205.

⁴⁷¹ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2.

⁴⁷² K. MOUDRÝ, *Za dráty, Malíř-básník: vzpomínání na Josefa Čapka*, Praha 2004, s. 107.

probíhajících hovorů. Generál Otakar Husák, československý legionář, který v červenci 1917 u Zborova vedl do boje prapor Československé střelecké brigády, a který se později po znovudobytí francouzského městečka Terron na západní frontě stal hrdinou Roty Nazdar, líčil zážitky z bojů. Přitom spolu s Matějem Němcem, taktéž generálem a legionářem, sloužícím v České družině v carském Rusku,⁴⁷³ neopomněli zmínit, jak v polních zákopech slavili Vánoce. Mezitím v ložnici bloku č. 47 Dionýs Polanský secvičil s malým pěveckým sborem vězňů poslední zkoušku před večerním vystoupením. Na Štědrý večer měl vystoupit i Josef Čapek s básněmi, jež pro slavnostní chvíli napsal. V opatrnosti vězni malovali hvězdy a připravovali štědrovečerní pokrmy, bramborové placky ze smíchaných bramborových slupek a rozdrobeného chleba.⁴⁷⁴

Jan Hajšman po válce psal: „*Leckde z kouta zabzučela vánoční píseň, zpěváci cvičili koledy. Docela si vzpomněli na Rybovu vánoční mši. Lidé se pachtili s betlémy jako děti. Některý si namaloval aspoň neumělou ovečku. Všechny překonali moravští Slováci. Ti vytvořili s architektem Boučkem z ničeho, s pomůckami z doby kamenné, bůhví kde sehnanými, slovácký betlém podobný Alšovu útvoru. I v maličkostech se projevovalo bohatství lidství duší a srdcí, které neudusilo prostředí sprostoty a hulvátského cynismu. Vánoční, teskná nálada přemohla prostředí koncentráku a pronikla všechen život skrz naskrz.*“⁴⁷⁵ Václav Filip z protektorátního bloku č. 46, kterému akorát na Vánoce přišel balíček od ženy, v němž našel manželčinu fotografii, začal prostírat stůl bílým lůžkovým prostěradlem a ozdobil jej hrnkem se smrkovou snítkou, ověšenou barevnými papírky. Na štědrovečerní tabuli nechyběly oříšky, jablka, cukrovinky a v neposlední řadě cigarety.⁴⁷⁶

Jakoby si vězni „...chtěli dokázat, že stále ještě patří do onoho ‚světa živých‘, který i uprostřed válečného běsnění a hromadného vyvražďování celých evropských národů každoročně o 24. prosinci zasedá s nejbližšími příbuznými k slavnostní tabuli a pod vánočním stromkem si naděluje dárky.“⁴⁷⁷

⁴⁷³ Karel PICHLÍK – Bohumír KLÍPA – Jitka ZABLOUDILOVÁ, *Českoslovenští legionáři: (1914-1920)*, Praha 1996. s. 282.

⁴⁷⁴ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2.

⁴⁷⁵ J. HAJŠMAN, *V drápech bestie: Buchenwald*, s. 207.

⁴⁷⁶ L. ŽÁČEK, *Vzpomínky na Waldenburg a Buchenwald*, s. 92.

⁴⁷⁷ Petr KOURA – Pavlína KOUROVÁ, *České Vánoce*, s. 79.

Po večerním apelu na bloku Jaroslava Hájka zahájil pěvecký sbor pod Polanského vedením štědrovečerní besídku státní hymnou *Kde domov můj*.⁴⁷⁸ Během zpěvu domovských písní se někteří neubránili slzám, další se v myšlenkách posmutněle a v tichosti ubírali ke svým matkám, otcům, manželkám a dětem. Pěvecký výstup střídaly recitované básně a přednášky. „*Nejvíce chytily vzpomínky Josefa Čapka na nebožtíka jeho bratra Karla,*“ vybavuje si spoluvězeň Karel Moudrý.⁴⁷⁹ Ladislav Žáček a Václav Filip si vyslechli vánoční projev bývalého továrníka Jindřicha Béma, „...*který vzpomněl těžkého utrpení celého našeho národa v této strašlivé světové bouři.*“⁴⁸⁰ Poté si společně zazpívali tradiční českou koledu *Neseme vám noviny* a odebrali se k večeři. Podával se rybí guláš s bramborem a kouskem salámu, což bylo v koncentračním táboře opravdovou ojedinečností.

Večer k překvapení všech zavítala na blok č. 46 táborová kapela. Osazenstvu zahráli několik pochodových písní a skladby rakouského hudebního skladatele Johana Strausse ml. Hudebníci se za tónů německé koledy *Stille Nacht* s „protektorátníky“ rozloučili a pokračovali v obchůzce dalších bloků. Žáček si pamatuje, jaký na něj udělala skupina muzikantů dojem. „*Nepředstavili se nám v elegantních černých oděvech, nýbrž v šatech modře pruhovaných, valně sešlých s červeným trojúhelníkem na prsou. Hlavy měli dohola ostříhané...*“ Odcházející obdarovali potleskem, penězi, cigaretami a suchary.⁴⁸¹ Druhého dne, na Boží hod vánoční, se v KZ Buchenwald nepracovalo. Vězni se směli volně pohybovat po táborových ulicích, a tak si napotkání přáli šťastné svátky. Přesto však platilo, že ve dne je zakázáno ležet na posteli.⁴⁸²

Bez takového tábora, bez ohledu na oslavnost Vánoc, zasáhly tragické příhody. Staří vězni, které nacisté v KZ Buchenwald věznili od jeho otevření, českým vězňům vyprávěli o 24. prosinci 1937 a smutném osudu jednoho německého vězně. Na Štědrý den se chtěl hlásit k táborovému lékaři, namísto ošetření mu esesman pod pohrůžkou zastřelení přikázal sednout si pod okap baráku. Večer byl vězeň mrtvý, zmrzl.⁴⁸³ To vězňům navzdory vánočním chvílím stále připomínalo úděl *Häftlinge*, S blížícím se koncem roku bilancovali nad tím, co jim v uplynulých měsících lágrový život

⁴⁷⁸ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1939/2.

⁴⁷⁹ K. MOUDRÝ, *Za dráty, Malíř-básník: vzpomínání na Josefa Čapka*, Praha 2004, s. 107.

⁴⁸⁰ L. ŽÁČEK, *Vzpomínky na Waldenburg a Buchenwald*, s. 92.

⁴⁸¹ Tamtéž, s. 93-94.

⁴⁸² J. HAJŠMAN, *V drápech bestie: Buchenwald*, s. 208; L. ŽÁČEK, *Vzpomínky na Waldenburg a Buchenwald*, s. 94.

⁴⁸³ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1940.

přinesl. Kdo byl propuštěn, kdo naopak opustil jejich řady navždy. Někteří k svému zklamání zjistili, že postavení „čestného vězně“ pozbyli a byli přeřazeni do ochranné vazby.⁴⁸⁴ Když v prosinci 1944 v belgických Ardenách zahájili německé jednotky protiofenzivu, zavládla mezi vězni beznaděj a zimní dny prožívali v obavách, zdali se přeci jen nacistům nepodaří s pomocí Hitlerových „zázračných zbraní“ (*Wunderwaffen*) odvrátit postup Spojenců.⁴⁸⁵

⁴⁸⁴ ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1942.

⁴⁸⁵ P. KOURA – P. KOUROVÁ, *České Vánoce*, s. 108.

7 Závěr

Když se ocitnul Goetheho dub, čnící nad koncentračním táborem, v jednom ohni, zdálo se, jakoby opravdu svým vzplanutím zvěstoval zánik Hitlerovy tisícileté říše. Ve skutečnosti mohutný kmen s korunou „pouze“ vzplanuly od sousední budovy prádelny, kterou zachvátil požár během útoku spojeneckým letadel v srpnu 1944. Vězni, kteří v táboře ve svých nadějích po léta šířili a živili legendu o jeho prorocství, si teď z pokáceného dubu odnášeli kousky dřeva a vyráběli si upomínkové předměty.⁴⁸⁶ Dnes památný strom návštěvníkům pietního místa připomíná jen kmen. Neméně smutný konec potkal i dominantu tehdejšího okolí. V posledních měsících války se památník nesoucí jméno významného německého státníka stal jedním z posledních tragických dějišť ettersbergského hřebene. Své zločiny se snažili nacisté zakrýt ve vyhloubených jámách v jižní stráni pod věží, když tu zakopali téměř tři tisíce lidských ostatků. Krematorium již z jara 1945 spálilo poslední zásoby koksu a nemohlo dále zpopelnit těla mrtvých. Krom toho zbylých více než tisíc uren s popelem zesnulých bylo v březnu a dubnu převezeno do sklepení věže.⁴⁸⁷ Z 238 980 lidí, kteří koncentračním táborem mezi červencem 1937 a dubnem 1945 prošlo, bylo přibližně 56000 zavražděno.⁴⁸⁸

Za podmínky v KZ Buchenwald Příčiněním mimo jiného zadaly nepochybně „vězeňské války“ (*Häftlingskriege*) vedené mezi politickými vězni a zločinci z povolání (*Berufsverbrecher Häftlinge*) o pozice ve vězeňské samosprávě. Zatímco v KZ Buchenwald v rozhraní let 1939 až 1941 dosáhli vítězství „politictí“ a mohli se tak skrze pozice vězeňských předáků zasazovat o zkvalitnění například lékařské péče vězňů apod., v KZ Osvětim ovládali místa vězeňských funkcionářů kriminálnici, které SS využívaly k nepřetržitému ztrpčování života vězňů. Jiří Beneš po válce vzpomínal, jak v buchenwaldském táboře po příjezdu východním transportem vyzoroval lepší poměry oproti těm, které vládly v lágru v Polsku. „*Buchenwald byl pro nás místem překvapení,*“ napsal roku 1945.⁴⁸⁹

Ale i v KZ Buchenwald se vězeň musel přizpůsobit lágrovému režimu. Byl nucen dbát pravidel nastolených samotnými *heftlinky*. Věděl, že ukrást jinému

⁴⁸⁶ Jiří BENEŠ, *V německém zajetí*, s. 141.

⁴⁸⁷ www.bismarcktuerm.de [online], [citováno 13. 6. 2014] Dostupné na internetu: <http://www.bismarcktuerm.de/ebene4/thue/weimar.html>

⁴⁸⁸ Harry STEIN (Hg.), *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 253.

⁴⁸⁹ J. BENEŠ, *V německém zajetí*, s. 159.

vězni chleba se v kolektivu trestá smrtí.⁴⁹⁰ Přizpůsoboval tělo a gesta táborovým potřebám. Naučil se, že musí šest kroků před střetnutím s dozorcem smeknout čepici a s rukama připaženými takto jít ještě další čtyři kroky.⁴⁹¹

Svoji práci jsem chtěl poukázat na řadu podob, jimiž se vězni snažili vzdorovat, podmínkám, jež je v koncentračním táboře obklopovaly. Z textu jasně vyplývá, že vězeň byl zodpovědný svému okolí, za to, že musí udržovat čistotu. Očista a pečování o své tělo byly v koncentračním táboře jedno z nejzákladnějších pravidel, které tak rozhodovalo o životě. V podobně uzavřeném prostoru jakým byl KZ Buchenwald se tento předpoklad plnil jen velmi obtížně. Zároveň se však vězni dokázali neúnosným podmínkám přizpůsobit. Využívali zápachu táborových latrín, jelikož věděli, že pro jejich smrdutost na tato místa nikdo z táborového dozoru nedochází, a proto se na záchodcích scházeli například s cílem uskutečňovat směný obchod.

Předpoklad pro zachování si zdraví tkvěl v nutnosti naučit se hospodárně nakládat s fyzickými silami. To vyžadovalo kontrolu svého okolí. Vězni během práce pozorně sledovali pohyb dozírajících strážů SS. Často se obětí stal nový vězeň, jenž neměl dostatek času k poznání stavu, který v táboře panoval.⁴⁹² Práce mohla ale i zachránit, pakliže se člověk dostal k pracovní skupině, jež pracovala v teple, pod střechou a mimo dosah dozoru. V opačném případě, jak jsem poukázal, museli vězni volit například verbálních signálů upozorňující na blížící se stráž. Vězni se tak navrátili ke svým úkolům, aniž by u svých vězňů vzbudili jakékoliv podezření.

Umělecká činnost mezi vězni v KZ Buchenwald měla různorodou podobu. Vězni zpívali, recitovali básně, přehrávali divadelní hry, malovali, psali nebo studovali literaturu. Slavili Vánoce, narozeniny a jmeniny, ovšem tajně, za velmi obtížných situací. Mnohé z toho vypovídá o pevném postavení politických vězňů, hlavně komunistů, kteří ovládali vězeňskou samosprávu.⁴⁹³ První velký ilegální orchestr vznikl až rokem 1943, kdy začaly do KZ Buchenwald přicházet hromadné transporty z celé Evropy, zejména z východních zemí. A to za účelem pracovního nasazení. Navýšení táborové kapacity přispělo k založení hudebního tělesa, z čehož

⁴⁹⁰ M. MOULIS, *To byl Buchenwald*, s. 106.

⁴⁹¹ M. MATOUŠEK, *Buchenwald*, s. 25.

⁴⁹² ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. č. 2, 1940.

⁴⁹³ *Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví*, s. 503-529.

také vyplývá neschopnost velitelů SS dostatečně dozírat na osazenstvo tábora. Hudba se pro vězně v tomto směru nestávala pouhou radostí, ale formou revolty.

V práci se primárně nevěnuji samotnému teroru, ale jak jsem ukázal, na příklady málo reflektovaných podob vězeňského všedního dne, což vnáší odlišný pohled na každodennost v koncentračním táboře. Ukazuje, že i takto uzavřený prostor v kombinaci několika faktorů (nedostatečný dohled, organizovanost vězňů, ale také uzpůsobilost daným okolnostem) činí někdy i z represivního zařízení nedokonale fungující nástroj totalitního režimu.

8 Seznam použité literatury:

8.1 Archivy

Archiv Národního muzea

fond PŘIKRYL Bohumil – KT Buchenwald

fond HÁJEK Jaroslav

Státní okresní archiv Rokycany

fond Svaz osvobozených politických vězňů - odbočka Rokycany

Státní oblastní archiv v Plzni

fond Karlický Vladimír, PhDr.

Archiv autora

Korespondence

Fotografie

Průvodce

8.2 Tištěné prameny

Jaroslav BARTL – Jiří ŽÁK, *Buchenwaldský zpěvník*, Plzeň 1945, s. 33.

Emil FILLA, *Psí písně v Buchenwaldě 1943*, Praha 1945, s. 37.

8.3 Nepublikované práce

Bakalářská práce, Jakub DIVIŠ, *Hledání neznámého. Osud Václava Diviše za 2. světové války*. Plzeň 2011, s. 66.

Bakalářská práce, Jitka FIALOVÁ, *Dietetické faktory ovlivňující lidský pach*, Praha 2010, s. 51.

8.4 Memoárová literatura

Jiří BENEŠ, *V německém zajetí*, Praha 2010, s. 303.

František BLÁHA, *Medicína na scestí*, Praha 1947, s. 250.

Viktor E. FRANKL, *A přesto říci životu ano: psycholog prožívá koncentrační tábor*, Kostelní Vydří 1996, s. 175.

Richard GLAZAR, *Treblinka, slovo jak z dětské říkanky*, Praha 2007, s. 422.

Jan HAJŠMAN, *V drápech bestie: Buchenwald*, Praha 2010, s. 401.

Primo LEVI, *Je-li toto člověk*, Praha 1995, s. 205.

Miloslav MATOUŠEK, *Buchenwald*, Plzeň 1945, s. 94.

Miklós NYISZLI, *Byl jsem Mengeleho asistentem*, Praha 2009, s. 192.

Josef PLOJHAR, *Výmar–Buchenwald*, Praha 1974, s. 252.

Josef RUDOLF, *Byl jsem číslem 7809 ...hrůzy a zvěrstva v nacistických koncentračních táborech*, Brno 1945, s. 226.

Lev SYCHRAVA, *Záznamy z Buchenwaldu*, Praha 1945, s. 182.

Josef ULRICH, *6 let za ostnatým drátem*, Plzeň 1945, s. 84.

Jorge SEMPRÚN, *Psaní nebo život*, Praha 1997, s. 235.

Seweryna SZMAGLEWSKA, *Dýmy nad Birkenau*, Praha 1947, s. 381.

Krystyna ZYWULSKA, *Přežila jsem Osvětim*, Praha 1957, s. 228.

Ladislav ŽÁČEK, *Vzpomínky na Waldenburg a Buchenwald*, Červený Kostelec 1946, s. 116.

Jiří ŽÁK, *Deset posledních dnů – Buchenwald*, Plzeň 1945, s. 61.

8.5 Edice dokumentů

Buchenwald varuje: dokumenty, vzpomínky, svědectví, Praha 1962, s. 697.

SS v akci. Dokumenty o zločinech SS, Praha 1959, s. 667.

Bořivoj ČELOVSKÝ (ed.), *So oder so: řešení české otázky podle německých dokumentů 1933-1945*, Šenov u Ostravy 1995, s. 543.

8.6 Encyklopedické příručky

Friedemann BEDÜRFTIG, *Třetí říše a druhá světová válka: lexikon německého nacionálního socialismu 1933-1945*, Praha 2004, s. 666.

Zdeněk HUŇÁČEK – Vlastislav KROUPA – Jan STRÍBRNÝ, *Český antifašismus a odboj: slovníková příručka*, Praha 1988, s. 558.

8.7 Sborníkové a časopisecké studie

Marek POLONCARZ, *Policejní věznice gestapa Malá pevnost Terezín*, in: M. KÁRNÝ – E. LORENCOVÁ (edd.), *Terezínské studie a dokumenty*, Praha 2000, s. 11-24.

Jana HECZKOVÁ, *Malé akty vzdoru. Hudba v nacistických vyhlazovacích a zajateckých táborech*, *Dějiny a současnost kulturně historická revue* 6/32, 2010, s. 34-36.

Jaroslav JOZA, *Deportace vězňů terezínské Malé pevnosti do koncentračních táborů*, in: V. Novák (ed.), *Terezínské listy* 14, Ústí nad Labem 1985, s. 3-18.

Miroslav KÁRNÝ, *Princip „Vernichtung durch Arbeit“ a problematika úmrtnosti v nacistických koncentračních táborech*, in: K. Herman (ed.), *Sborník k problematice dějin imperialismu* 16, Praha 1983, s. 5-46.

Miroslav KÁRNÝ, *Strategie hospodářského koncernu SS*, in: J. Křížek (ed.), *Sborník historický* 33, Praha 1986, s. 135-197.

Eugen KOGON, *Die Entstehung der Lagers*, in: K. HOLM – K. WULF (Hgg.): *Stimmen aus Buchenwald: ein Lesebuch*, Göttingen 2003, s. 13-17.

Stanislav KOKOŠKA, *Hlavní formy mimosoudních represí uplatňovaných vůči českému obyvatelstvu v Protektorátu Čechy a Morava*, in: Š. Helmichová (ed.), *Perzekuce bez soudu. Cesta k vyhlazení Čechů*, Praha 2006, s. 13-17.

Petr KOURA, *Nejhorší zřůdnosti české mládeže. Swingová hudba v protektorátu jako výraz protestu*, *Dějiny a současnost kulturně historická revue* 6/32, 2010, s. 30-33.

Karel MOUDRÝ, *Za dráty, Malíř-básník: vzpomínání na Josefa Čapka*, Praha 2004, s. 107-111.

Miloslav MOULIS, *Perzekuce bez soudu*, in: Š. Helmichová (ed.), *Perzekuce bez soudu. Cesta k vyhlazení Čechů*, Praha 2006, s. 8-12.

Daniel ŘEHÁK, *Gewehr G 43*, *Střelecký magazín* 12/3, 1998, s. 4-5.

Harry STEIN, *Konzentrationslager Buchenwald*, in: W. BENZ – B. DISTEL – A. KÖNIGSEDER (Hgg.), *Der Ort des Terrors: Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, München 2005-2009, s. 299-652.

Radka ŠUSTROVÁ, *Heydrichovy dobroty. Stravování jako součást péče o rodinu v Protektorátu Čechy a Morava*, *Dějiny a současnost kulturně historická revue* č. 8/35, 2013, s. 18-20.

Jiří ŽÁK, *Jazz za ostnatým drátem*, in: *Taneční hudba a jazz 1963: Sborník statí a příspěvků k otázkám jazzu a moderní taneční hudby*, Praha 1963, s. 30-34.

8.8 Beletrie a poezie

Bruno APITZ, *Nahý mezi vlky*, Praha 1960, s. 327.

Josef ČAPEK, *Oheň a Touha: básně z koncentračního tábora – překlady koncentračního tábora- reprodukce olejů z cyklů Oheň, Touha a kreseb z koncentračního tábora*, Praha 1980, s. 286.

8.9 Biografická literatura

Rudolf BRÁZDA- Jean-Luc SCHWAB, *Cesta růžového trojúhelníku*, Praha 2012, s. 169.

Peter BOERNER, *Goethe*, Olomouc 1996, s. 167.

Jaroslava ČEČRDLOVÁ, *Petr Zenkl. Jeden z tvůrců československé demokracie*, Ústí nad Labem 2010, s. 148.

Ian KERSHAW, *Hitler 1889-1936: Hybris*, Praha 2004, s. 679.

Pavel KOSATÍK, *Ferdinand Peroutka, pozdější život (1938–1978)*, Praha 2011, s. 346.

Werner MASER, *Hermann Göring. Hitlerův paladýn s janusovskou tváří. Politický životopis*, Praha 2004, s. 346.

Jaroslav SLAVÍK – Jiří OPELÍK, *Josef Čapek*, Praha 1996, s. 601.

8.10 Literatura

Kolektiv autorů, *Malá pevnost Terezín*, Praha 1988, s. 324.

Jicchak ARAD, *Belzec, Sobibor, Treblinka: vyhlazovací tábory akce Reinhard*, Praha 2006, s. 455.

Chris BELLAMY, *Absolutní válka: Sovětský svaz za druhé světové války – moderní dějiny*, Praha 2011, s. 774

Václav BERDYCH, *Mauthausen: k historii odboje vězňů v koncentračním táboře Mauthausen*, Praha 1959, s. 247.

Peter BURKE, *Variety kulturních dějin*, Brno 2006, s. 251.

Alain CORBIN, *Narcis a miazma*, Praha 2004, s. 290.

Richard J. EVANS, *Nástup Třetí říše*, Plzeň 2006, s. 567.

Erich FEIN – Karl FLANNER, *Rot-weiss-rot in Buchenwald*, Vídeň 1987, s. 328.

Sigmund FREUD, *Výklad snů*, Pelhřimov 2005, s. 395.

Eric FRIEDLER – Barbara SIEBERT – Andreas KILIAN, *Svědkové z továrny na smrt*, Praha 2007, s. 358.

Karol GRÜNBERG, *SS - Hitlerova černá garda*, Praha 1981, s. 481.

Sebastian HAFFNER, *Od Bismarcka k Hitlerovi: pohled zpět*, Olomouc 1995, s. 206.

Christopher HALE, *Hitlerovi zahraniční katani*, Ostrava 2012, s. 496.

Max HASTINGS, *Armageddon: bitva o Německo 1944-1945*, Praha 2008, s. 693.

Naděžda HEINRICOVÁ – Jana HRDLIČKOVÁ, *Obraz druhé světové války a holocaustu v německy psané literatuře*, Červený Kostelec 2012, s. 141.

Ian KERSHAW, *Hitlerův mýtus: image a skutečnost v Třetí říši*, Praha 1992, s. 287.

Henry KISSINGER, *Umění diplomacie: od Richelieua k pádu Berlínské zdi*, Praha 1999, s. 946.

Eugen KOGON, *SS-Staat: das System der deutschen Konzentrationslager*, Mnichov 2006, s. 427.

Petr KOURA – Pavlína KOUROVÁ, *České Vánoce*, Praha 2010, s. 356.

Martin MONESTIER, *Historie trestu smrti: dějiny a techniky hrdelního trestu od počátků po současnost*, Praha 1999, s. 405.

Miloslav MOULIS, *To byl Buchenwald*, Praha 1959, s. 202.

Miloslav MOULIS, *Neviditelná fronta*, Praha 1970, s. 207.

Tomáš PASÁK, *17. listopad 1939 a Univerzita Karlova*, Praha 1997, s. 207.

Karel PICHLÍK – Bohumír KLÍPA – Jitka ZABLOUDILOVÁ, *Českoslovenští legionáři: (1914-1920)*, Praha 1996, s. 282.

Laurence REES, *Osvětím: nacisté a „konečné řešení“*, Praha 2005, s. 320.

Peter REICHEL, *Svůdný klam Třetí říše. Fascinace a násilná tvář fašismu*, Praha 2004, s. 384.

Jörg SKRIEBLEIT (ed.), *Koncentrační tábor Flossenbürg 1938–1945*, Braunschweig, s. 88.

Oldřich SLÁDEK, *Zločinná role gestapa*, Praha 1986, s. 446.

Virginia SMITH, *Dějiny čistoty a osobní hygieny*, Praha 2011, s. 458.

Wolfgang SOFSKY, *Řád teroru: koncentrační tábor*, Praha 2006, s. 375.

Mark SPOERER, *Nucené práce pod hákovým křížem*, Praha 2005, s. 314.

Harry STEIN (Hg.), *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, Göttingen 1999, 320.

Gordon WILLIAMSON, *Zbraně SS*, Brno 2006, s. 220.

Robert WISTRICH, *Hitler a holocaust: okolnosti a příčiny holocaustu*, Praha 2008, s. 328.

Stanislav ZÁMEČNÍK, *To bylo Dachau*, Praha-Litomyšl 2003, s. 402.

Stanislav ZÁMEČNÍK, *Za hranicí lidskosti: lékařské experimenty a otrocká práce v nacistických koncentračních táborech*, Praha-Litomyšl 2010, s. 260.

8.11 Elektronické zdroje

<http://www.bfn.de>

<http://www.bismarcktuerme.de>

<http://www.buchenwald.de>

<http://www.documentarchiv.de>

<http://holocaustmusic.ort.org>

<http://nase-rec.ujc.cas.cz>

<http://www.pamatnik-terezin.cz>

<http://www.pwf.cz>

<http://www.rolfschwarz.com>

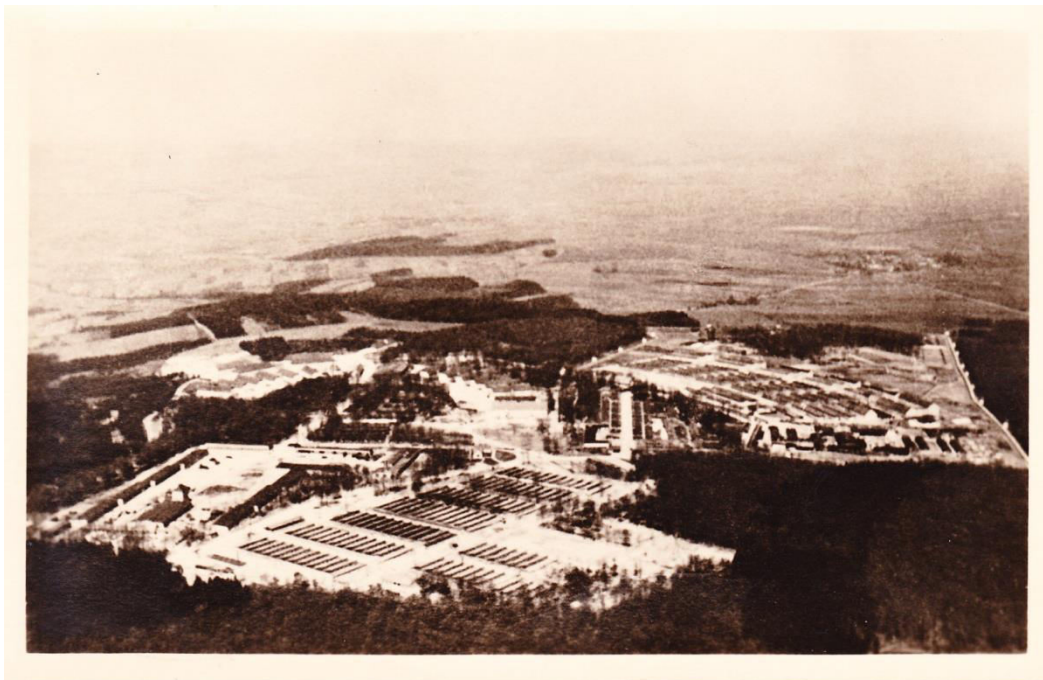
9 Seznam obrázků:

Obrázek 1	Letecký snímek KZ Buchenwald.....	I
Obrázek 2	Zvonice svobody Národního památníku obětem Buchenwaldu ..	I
Obrázek 3	Goetheho dub.....	II
Obrázek 4	Nástup vězňů na apelovém prostranství v táboře.....	II
Obrázek 5	Mapa KZ Buchenwald.....	III
Obrázek 6	Příjem nových vězňů v tzv. zvláštním táboře	IV
Obrázek 7	Lom z pohledu k táboru	IV
Obrázek 8	Jeden z patnácti jednopatrových, zděných bloků	V
Obrázek 9	Interiér haly kina	V
Obrázek 10	Vánoční přání z roku 1944	VI
Obrázek 11	Přátelský vzkaz Bohuslavu Přikrylovi	VI
Obrázek 12	Organizační schéma KZ Buchenwald	VII

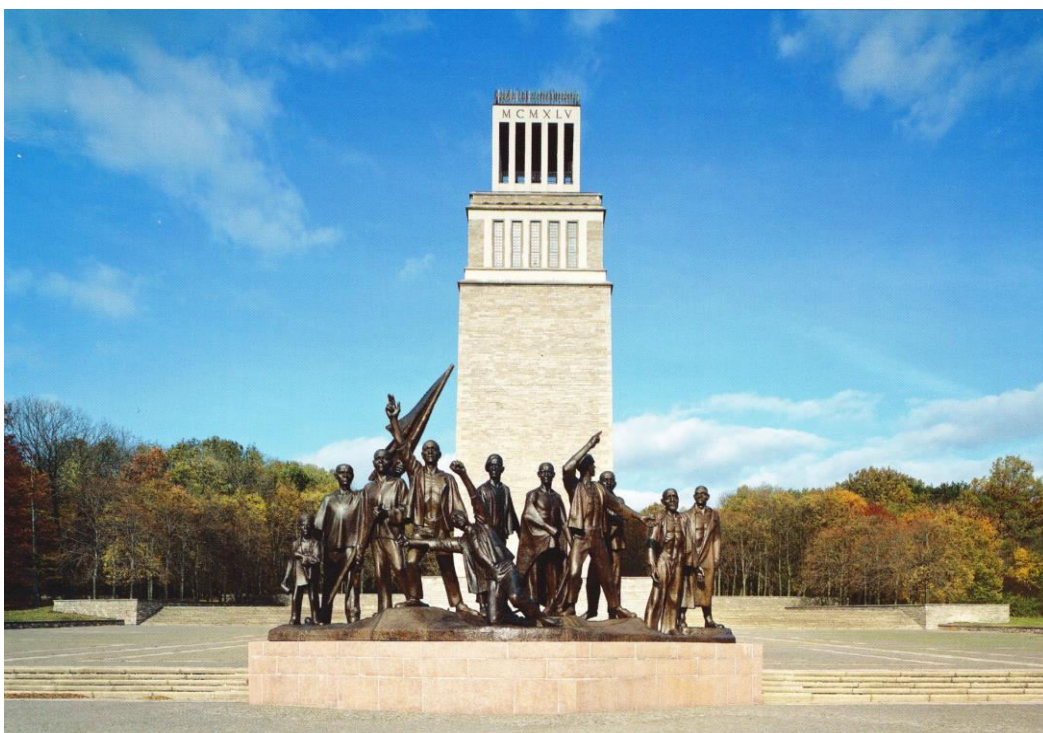
10 Seznam zkratek:

Amt	das Ämter
	odbor, úřad
ANM	Archiv Národního muzea
DAW	Deutsche Ausrüstungswerke
	Německých podniků pro výzbroj
DEST	Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH
	Německé cihlářsko-kamenické závody
Gestapo	Geheime Staatspolizei
	Tajná státní policie
KPD	Kommunistische Partei Deutschlands
	Komunistické strany Německa
KZ / K. L.	Konzentrationslager
	Koncentrační tábor
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
	Národně socialistická německá dělnická strana
SA	Sturmabteilung
	Úderné oddíly
SS	Schutzstaffel
	Ochranné oddíly
SOA	Státní oblastní archiv
SOkA	Státní okresní archiv
WVHA SS	Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt SS
	Hlavního hospodářského a správního úřadu SS

Příloha 1.

Obrázek 1: Letecký snímek KZ Buchenwald. (Zdroj: Archiv autora.)

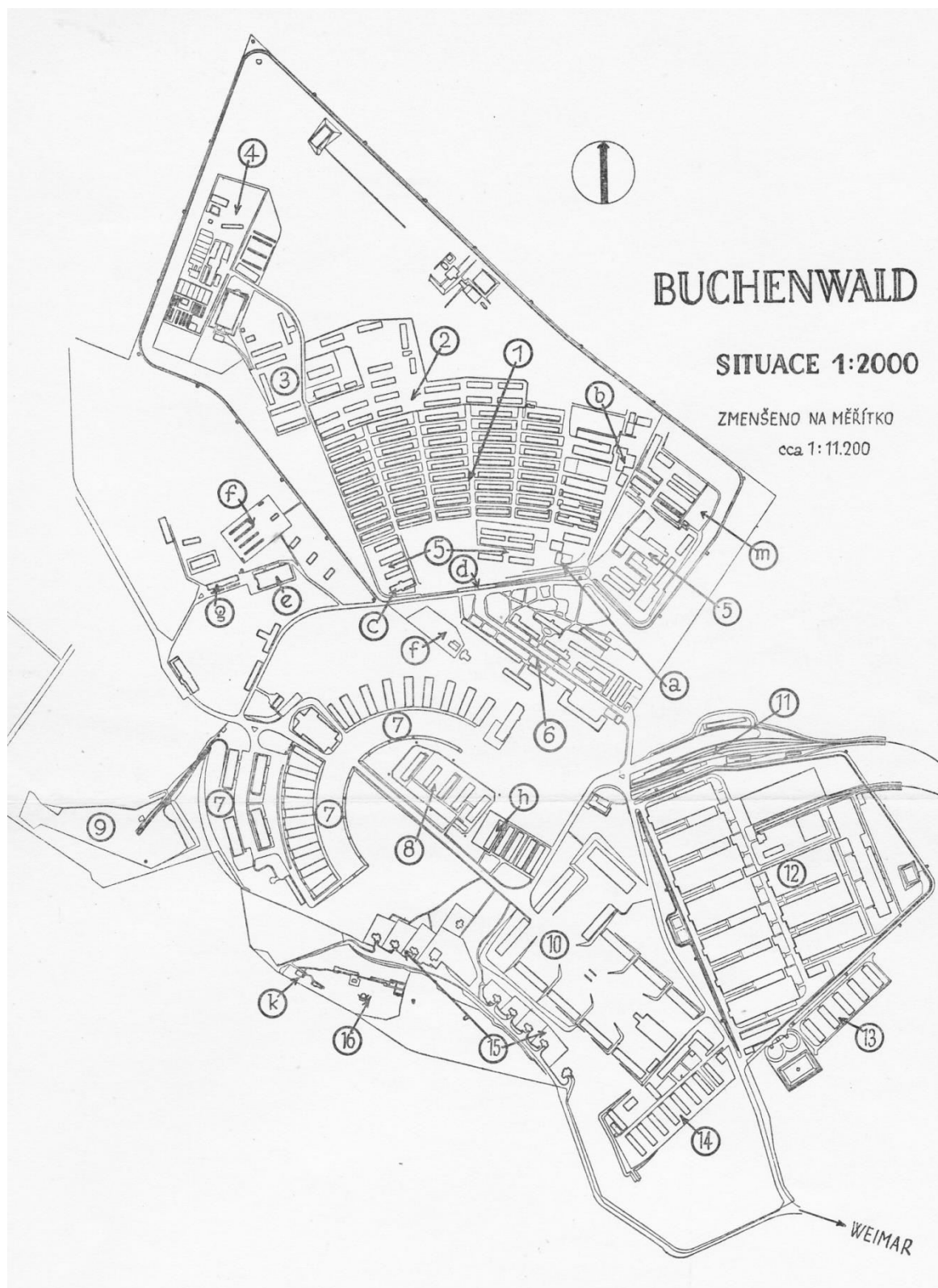
Obrázek 2: Zvonice svobody Národního památníku obětem Buchenwaldu se sousoším Fritze Cremera znázorňující odboj v táboře. (Zdroj: Archiv autora.)

Obrázek 3: Goetheho dub s budovou prádelny stojící za ním. V pozadí je navíc zachycen sklad, kam se ukládaly osobní věci vězňů při jejich příchodu do tábora. (Zdroj: E. FEIN – K. FLANNER, *Rot-weiss-rot in Buchenwald*, s. 19.)

Obrázek 4: Nástup vězňů na apelovém prostranství v táboře. (Zdroj: Harry STEIN (Hg.), *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 144.)

Obrázek 5: Mapa KZ Buchenwald. (Zdroj: J. ULRICH, *6 let za ostnatým drátem*, Plzeň 1945, s. 84.)

Obrázek 6: Příjem nových vězňů v tzv. zvláštním táboře. Muž sedící zcela vlevo je ostříhán vězeňským holičem na tzv. kohouta.

(Zdroj: Harry STEIN (Hg.), *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 116.)

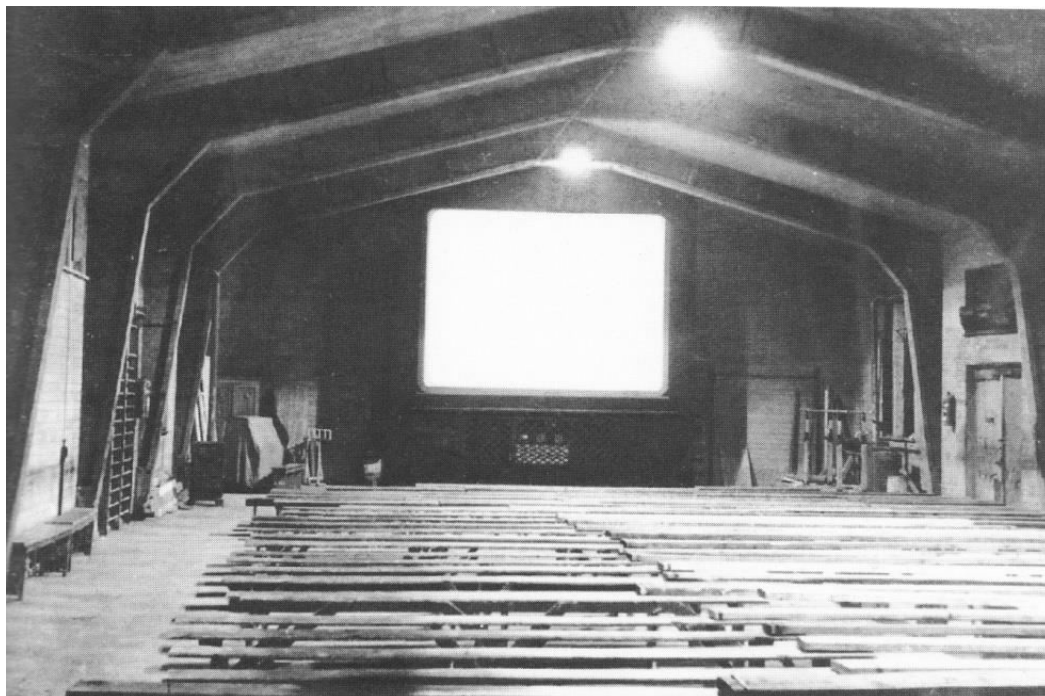

Obrázek 7: Lom z pohledu k táboru, k němuž v pozadí stoupá po strmé rampě kolejka, po které vězni dopravovali těžební materiál k stavebním pracovištím.

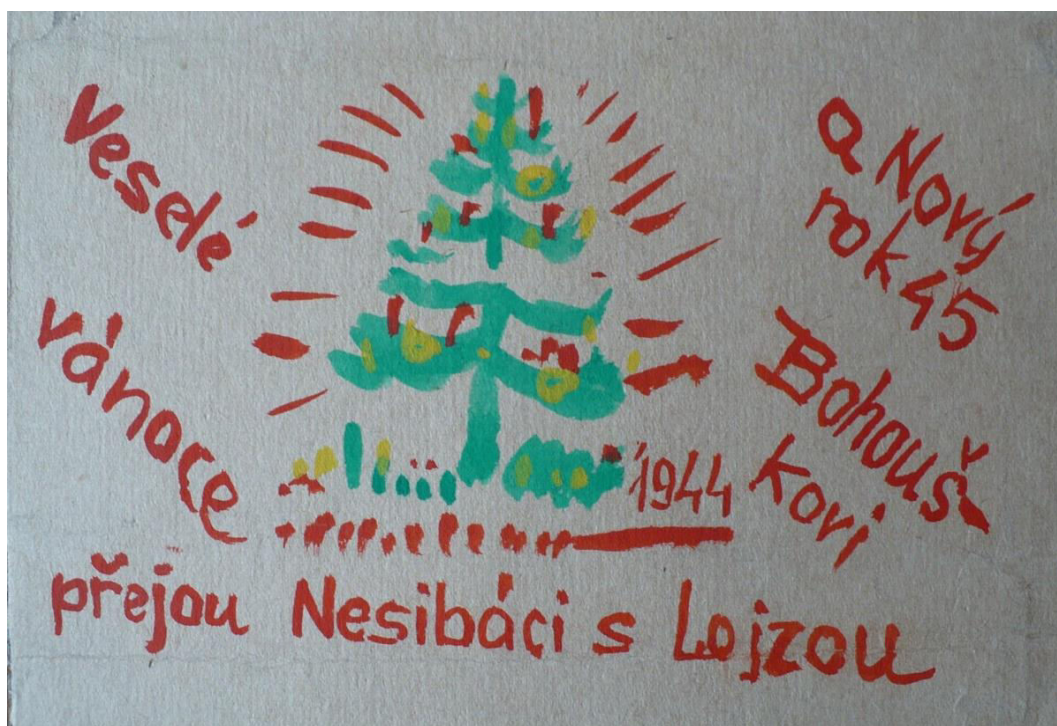
(Zdroj: ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. 5, č. 1945/1.)

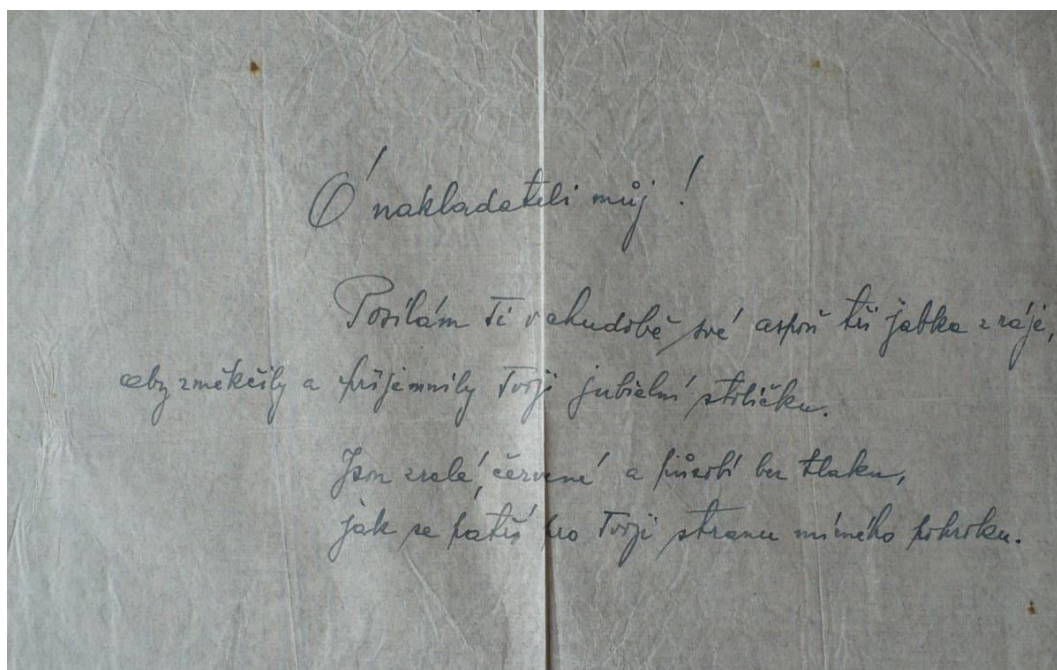
Obrázek 8: Jeden z patnácti jednopatrových, zděných bloků s venkovním schodištěm. (Zdroj: ANM, f. Jaroslav Hájek, kr. 2, č. 1941.)

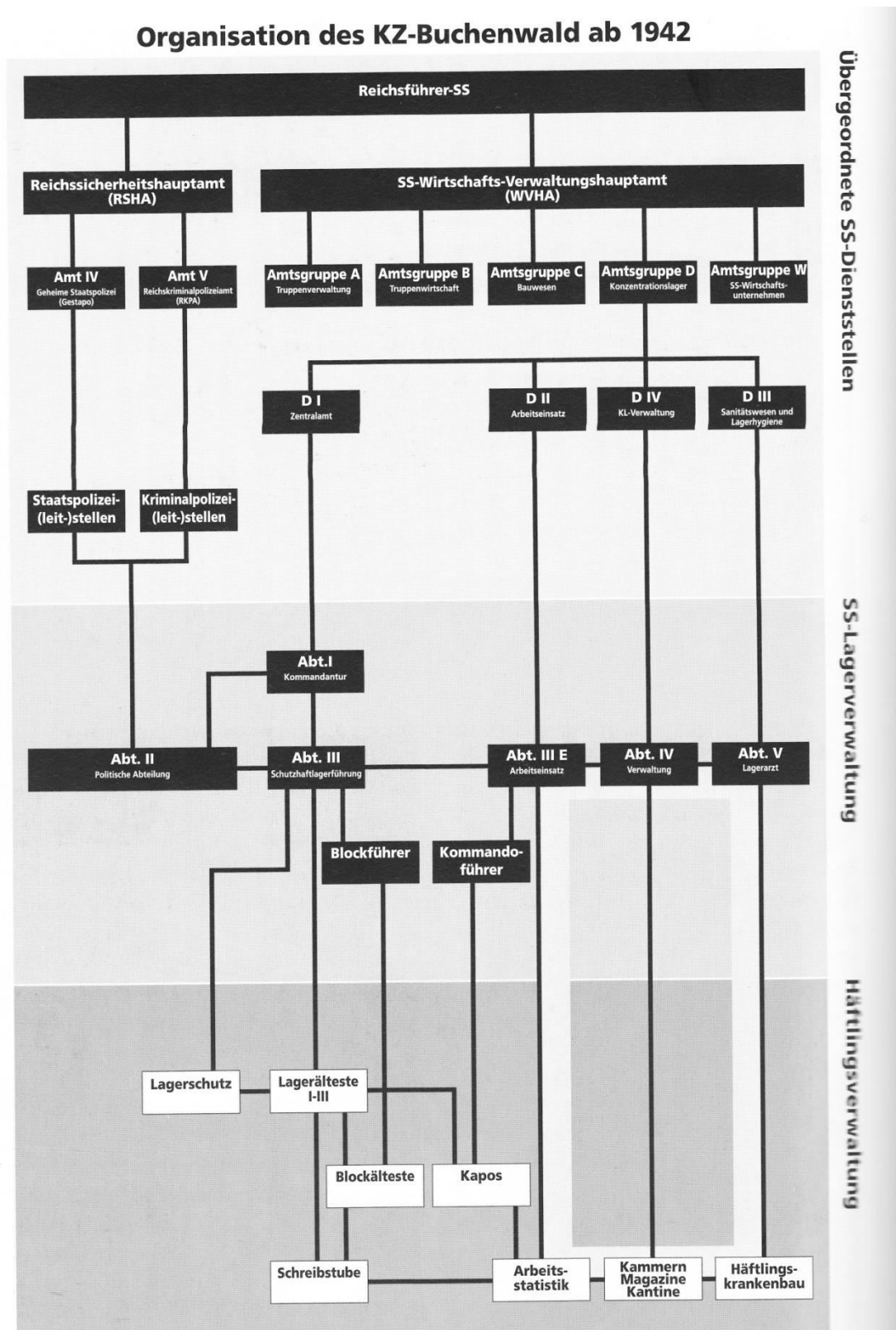
Obrázek 9: Interiér haly kina, původně tělocvična SS, posléze táborový biograf, jenž také sloužil k uměleckým výstupům vězeňských skupin. (Zdroj: Harry STEIN (Hg.), *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 221.)

Obrázek 10: Vánoční přání z roku 1944 darované Bohuslavu Příkrylovi jeho spoluvězni.
(Zdroj: ANM, f. fond Ing. Příkryl Bohumil, kt Buchenwald, kr. č. 4, inv. č. 109-110.)

Obrázek 11: Přátelský vzkaz Bohuslavu Příkrylovi.
(Zdroj: ANM, f. Ing. Příkryl Bohumil, kt Buchenwald, kr. č. 4, inv. č. 109-110.)

Obrázek 12: Organizační schéma KZ Buchenwald po vytvoření Hlavního hospodářského a správního úřadu SS v roce 1942 (Zdroj: Harry STEIN (Hg.), *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*, s. 136.)